

De invloed van cultureel erfgoed op de leefbaarheid in aandachtswijken

Een casestudy in de Arnhemse wijk Klarendal

W.J. Ruitenberg

Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen

Rijksuniversiteit Groningen

De invloed van cultureel erfgoed op de leefbaarheid in aandachtswijken
Een casestudy in de Arnhemse wijk Klarendal

W.J. Ruitenberg

1554093

Masterthesis Vastgoedkunde

Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen

Rijksuniversiteit Groningen

Begeleider: dr. P.D. Grootte

Groningen, april 2011

Voorwoord

Voor u ligt mijn masterthesis over de invloed van cultureel erfgoed op de leefbaarheid in achterstandswijken. Met de afronding van dit onderzoek sluit ik de studie Vastgoedkunde en mijn studentenperiode af.

In dit voorwoord wil ik graag een aantal mensen bedanken. Ten eerste wil ik dr. P.D. Grooten bedanken voor zijn goede begeleiding. Door zijn enthousiasme en gedrevenheid heeft hij mij telkens weer weten te motiveren. Zeer belangrijk voor de uitvoering van dit onderzoek waren de respondenten, zonder hen zou dit onderzoek er niet geweest zijn. Bij deze wil ik hen allen bedanken.

Als laatste wil ik mijn ouders, zussen, vriendinnen en mijn lieve vriend Marc bedanken voor hun aandacht, aanmoediging en afleiding tijdens het scriptieproces.

Woldi Ruitenbergh

Groningen, april 2011

Samenvatting

In 2007 heeft de toenmalige minister van Wonen, Wijken en Integratie, Ella Vogelaar 40 wijken aangewezen als achterstandswijk, ook wel aandachtswijken genoemd. De 40 achterstandswijken hebben een groot aantal fysieke en sociale problemen. Door in te zetten op de thema's wonen, werken, leren, veiligheid en integratie wordt getracht de wijken in acht tot tien jaar te veranderen in wijken waar mensen kansen hebben en waar het weer prettig is om te wonen en te werken.

Met een impuls van 8 miljoen euro wil de overheid het herbestemmen van waardevol en karakteristiek cultureel erfgoed in de aandachtswijken stimuleren. De vraag is of deze impuls bijdraagt aan de doelstelling van de wijkenaanpak; het verbeteren van de leefbaarheid in de aandachtswijken.

Uit de bestaande literatuur is gebleken dat er een relatie zou bestaan tussen de aanwezigheid van cultureel erfgoed, de plaatsidentiteit en de leefbaarheid in de wijk. Erfgoed kan een rol spelen in de identiteitvorming. De identiteit van de wijk heeft een positief effect op de leefbaarheid. De aanwezigheid van een wijkidentiteit kan een gemeenschappelijk gevoel opwekken, welke vervolgens kan worden benut in bijvoorbeeld wijkprogramma's en voor de verbetering van onderlinge verhoudingen.

Door een empirisch onderzoek uit te voeren in de Arnhemse aandachtswijk Klarendal is gekeken of de gevonden relatie tussen cultureel erfgoed, plaatsidentiteit en leefbaarheid ook in deze wijk terug is te vinden. Door middel van het afnemen van een enquête onder de inwoners van de wijk is informatie verzameld. Uit de resultaten van de enquêtes is gebleken dat er geen eenduidige conclusie getrokken kan worden. De respondenten hebben zich positief uitgelaten over het cultureel erfgoed in de wijk en de leefbaarheid. Ruim 40 procent van de ondervraagden identificeert zich met de wijk. Uit het onderzoek kwam naar voren dat de respondenten die zich identificeren met de wijk zich ook identificeren met het erfgoed in Klarendal. Er is echter geen direct verband gevonden tussen het zich voelen van een Klarendaller en de waardering van het cultureel erfgoed in de wijk. Ook tussen de waardering van de leefbaarheid in het zich voelen van een Klarendaller is geen verband gevonden.

De enquête laat een tweezijdig resultaat zien op de vraag of cultureel erfgoed van invloed is op de leefbaarheid in de wijk. Bijna driekwart van de respondenten geeft te kennen dat de mooie gebouwen in de wijk bijdragen aan de leefbaarheid. Deze conclusie kan helaas niet worden doorgetrokken wanneer gekeken wordt naar de beantwoording van de andere vragen. Daaruit is geen verband naar voren gekomen tussen het aanwezige erfgoed en de leefbaarheid in de wijk.

Trefwoorden: *achterstandswijken, 40-wijkenaanpak, cultureel erfgoed, plaatsidentiteit, leefbaarheid en Klarendal.*

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Samenvatting	4
Lijst van figuren	7
Lijst van tabellen	7
1. Inleiding	9
1.1 Achtergrond	9
1.2 Probleem-, doel- en vraagstelling	10
1.3 Relevantie	11
1.4 Methoden	11
1.5 Leeswijzer	12
2. Theoretisch kader: cultureel erfgoed, plaatsidentiteit en leefbaarheid	13
2.1 Cultureel erfgoed	13
2.1.1 Monumenten	14
2.2 Plaatsidentiteit	15
2.3 Leefbaarheid	16
2.3.1 De Leefbaarometer	18
2.4 Cultureel erfgoed en plaatsidentiteit	19
2.5 Plaatsidentiteit en leefbaarheid	20
2.6 Conclusie	20
3. Achtergrond wijkenaanpak	21
3.1 Beleidsontwikkelingen	21
3.2 Aandachtswijken	22
3.3 Cultureel erfgoed en wijkenaanpak	24
3.4 Conclusie	25
4. Methodologie	26
4.1 Selectie case	26
4.2 Enquête	27
4.3 Respondenten	27
4.4 Methode van data-analyse	28
5. Case: Klarendal	31
5.1 Geschiedenis van Klarendal	31
5.2 Hedendaags Klarendal	32

5.3	Leefbaarheid in Klarendal	34
5.4	Cultureel erfgoed in Klarendal	35
5.5	Verdeling geld herbestemming erfgoed	37
5.6	Conclusie	37
6.	Kenmerken van de respondenten	39
6.1	Geslacht	39
6.2	Leeftijd	40
6.3	Buurt	41
6.4	Opleiding	42
6.5	Aantal jaren in de wijk	44
6.6	Conclusie	46
7.	Resultaten: cultureel erfgoed, plaatsidentiteit en leefbaarheid	47
7.1	Cultureel erfgoed	47
7.1.1	Bewustzijn	47
7.1.2	Plaats van cultureel erfgoed in de wijk	48
7.2	Plaatsidentiteit	50
7.3	Leefbaarheid	52
7.4	Cultureel erfgoed en plaatsidentiteit	52
7.5	Plaatsidentiteit en leefbaarheid	53
7.6	Cultureel erfgoed en leefbaarheid	54
7.7	Resumé	55
8.	Conclusie	57
8.1	Conclusie	57
8.2	Reflectie en aanbevelingen	59
	Literatuurlijst	61
	Bijlagen	
1.	Verdeling impuls herbestemming	64
2.	Indicatoren Leefbaarometer	66
3.	Enquête bewoners Klarendal	67
4.	Monumenten in Klarendal	70

Lijst van figuren

Figuur 2.1: Domeinen van leefbaarheid en 'quality of life'	17
Figuur 5.1: Plattegrond van de wijk Klarendal	32
Figuur 5.2: Voormalig Stationspostkantoor	33
Figuur 5.3: Leefbaarheid in Klarendal in 2008	34
Figuur 5.4a: Interesse monumentale gebouwen	35
Figuur 5.4b: Interesse monumentale fonteinen, sluizen e.d.	35
Figuur 5.4c: Interesse monumentale parken en landgoederen	36
Figuur 5.4d: Interesse archeologische opgravingen	36
Figuur 5.5a: Belang monumentale gebouwen	36
Figuur 5.5b: Belang monumentale fonteinen, sluizen e.d.	36
Figuur 5.5c: Belang monumentale parken en landgoederen	36
Figuur 5.5d: Belang archeologische opgravingen	36
Figuur 5.6: Menno van Coehoornkazerne, Kindertehuis en School III	37
Figuur 6.1a: Verhouding man/vrouw in Klarendal	39
Figuur 6.1b: Verhouding man/vrouw van de respondenten	39
Figuur 6.2a: Leeftijdscategorieën in Klarendal	40
Figuur 6.2b: Leeftijdscategorieën van de respondenten	40
Figuur 6.3a: Verdeling over buurten in Klarendal	42
Figuur 6.3b: Verdeling over buurten van de respondenten	42
Figuur 6.4: Opleidingsniveau van de respondenten	43
Figuur 6.5: Aantal jaren dat de respondenten in Klarendal wonen	45
Figuur 7.1: Aantal monumenten volgens respondenten	47
Figuur 7.2: Kenmerkende gebouwen	48

Lijst van tabellen

Tabel 6.1a: Significante resultaten Kruskal-Wallis toets (leeftijd)	40
Tabel 6.1b: Gemiddelde rangnummers (leeftijd)	41
Tabel 6.2a: Significante resultaten Kruskal-Wallis toets (buurt)	42
Tabel 6.2b: Gemiddelde rangnummers (buurt)	42
Tabel 6.3a: Significante resultaten Kruskal-Wallis toets (opleiding)	43
Tabel 6.3b: Gemiddelde rangnummers (opleiding)	44
Tabel 6.4: Kruistabel opleiding en leeftijd	44
Tabel 6.5a: Significante resultaten Kruskal-Wallis toets (aantal jaren in de wijk)	45
Tabel 6.5b: Gemiddelde rangnummers (aantal jaren in de wijk)	45
Tabel 6.6: Kruistabel aantal jaren in de wijk en leeftijdscategorie	46
Tabel 7.1: Beoordeling stellingen over cultureel erfgoed	48

Tabel 7.2a: Resultaat Kruskal-Wallis toets (Stationspostkantoor / leeftijd)	49
Tabel 7.2b: Gemiddelde rangnummers (Stationspostkantoor / leeftijd)	49
Tabel 7.3: Beoordeling stellingen over plaatsidentiteit	50
Tabel 7.4a: Resultaten Kruskal-Wallis toets (plaatsidentiteit)	51
Tabel 7.4b: Gemiddelde rangnummers (plaatsidentiteit)	51
Tabel 7.5: Rangcorrelatie tussen stellingen over plaatsidentiteit	51
Tabel 7.6: Beoordeling stellingen over leefbaarheid	52
Tabel 7.7: Rangcorrelatie tussen stellingen over leefbaarheid	52
Tabel 7.8: Significante rangcorrelaties cultureel erfgoed en plaatsidentiteit	53
Tabel 7.9: Rangcorrelaties tussen plaatsidentiteit en leefbaarheid	54
Tabel 7.10: Rangcorrelaties tussen cultureel erfgoed en leefbaarheid	55

1. Inleiding

Dit rapport doet verslag van het onderzoek naar de invloed van cultureel erfgoed op de leefbaarheid in aandachtswijken. In dit eerste hoofdstuk wordt het onderzoek geïntroduceerd. De achtergrond van het onderzoek wordt besproken, waaruit de probleem-, doel- en vraagstelling volgen. Vervolgens zal zowel de maatschappelijke als de theoretische relevantie van dit onderzoek aan bod komen. Hierna wordt ingegaan op de methoden van het onderzoek. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een leeswijzer.

1.1 Achtergrond

In Nederland is er grote aandacht voor het bestrijden van achterstand en het verbeteren van de leefbaarheid in een aantal probleemwijken, ook wel aangeduid als achterstandswijken. In maart 2007 heeft de toenmalige minister van Wonen, Wijken en Integratie, Ella Vogelaar een selectie gemaakt van 40 achterstandswijken in 18 gemeenten. Deze selectie is gemaakt op basis van 18 indicatoren, die zijn geclusterd naar vier thema's: sociaal economische achterstanden, fysieke achterstanden, leefbaarheidproblemen en fysieke problemen. De 40 achterstandswijken scoren op een groot aantal indicatoren aanzienlijk slechter dan andere wijken in Nederland. Een probleem hierbij is de cumulatie van al deze problemen. De 40-wijkenaanpak concentreert zich op de thema's wonen, werken, leren, veiligheid en integratie. Doel van de wijkenaanpak is de probleemwijken in acht tot tien jaar te veranderen in wijken waar mensen kansen hebben en waar het weer prettig is om te wonen en te leven. Het kabinet-Balkenende IV wilde dit realiseren door gemeenten, bewoners en maatschappelijke organisaties en instellingen die in de wijk actief zijn met elkaar samen te laten werken (VROM, 2007).

De doelstelling van de 40-wijkenaanpak kan worden bereikt door sociale en fysieke ingrepen in de wijken te doen. Bij sociale ingrepen kan gedacht worden aan projecten ter verbetering van de integratie en emancipatie, of projecten die stijging op de sociale ladder bevorderen. Wanneer we het hebben over fysieke ingrepen gaat het bijvoorbeeld over het verbeteren van de woningvoorraad en de openbare ruimte. Een ander voorbeeld van een fysieke wijkenaanpak is het onder de aandacht brengen van cultureel erfgoed. In dit onderzoek zal in worden gegaan op de effecten van cultureel erfgoed op de leefbaarheid in probleemwijken.

In de nota 'Een cultuur van ontwerpen' (OCW, 2008) is een impuls van 8 miljoen euro aangekondigd voor het stimuleren van herbesteding van waardevol en karakteristiek cultureel erfgoed in de 40 aandachtswijken, gefinancierd door het voormalige Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu en het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Doel van deze impuls is cultuurhistorische waardevolle gebouwen of terreinen te betrekken bij de wijkenaanpak. De eerste tranche van dit budget is in 2009 verdeeld onder 9 gemeenten waar 28 projecten zijn opgezet. Op 8 juli 2010 is de verdeling van de tweede tranche bekend gemaakt. Er is 2,8 miljoen euro verdeeld over

11 gemeenten. In deze 11 gemeenten zijn 47 plannen opgesteld die positief zijn beoordeeld door de selectiecommissie op het punt van cultuurhistorische waarde en de betekenis voor de wijkenaanpak (VROM, 2010). In bijlage 1 is een overzicht te vinden van de verschillende projecten.

De belangrijke cultuurhistorische waarde van monumenten kan van betekenis zijn voor de wijkenaanpak. In het rapport 'Krachtwijken met een karakter' (Lörzing et al., 2008) is een lijst opgenomen van rijksmonumenten in probleemwijken. In 29 van de 40 wijken zijn rijksmonumenten aanwezig, waarvan vijf wijken zelfs meer dan 30 rijksmonumenten tellen (Lörzing et al., 2008). De kwaliteiten van monumenten binnen de wijk zijn volgens Lörzing et al. (2008) belevingswaarde, verwijzing naar het verleden en identificatie met de wijk. Daarnaast kennen wijken, zowel probleemwijken als andere stedelijke wijken, met veel monumenten een hogere vastgoedwaarde. Monumenten hebben dus zowel een historische waarde als een waardeverhogende werking voor de omgeving. Door te investeren in monumenten wordt waarde gegenereerd en dat biedt kansen voor andere investeringen in de wijk (Brouwer en Thomsen, 2007).

1.2 Probleem-, doel- en vraagstelling

Probleemstelling

De doelstelling van de 40-wijkenaanpak is de aandachtswijken in acht tot tien jaar te veranderen in vitale woon-, leer- en leefomgevingen, waar mensen betrokken zijn bij de samenleving, perspectief hebben op sociale stijging en participeren op de arbeidsmarkt (Van Kooten, 2009). Een belangrijk begrip dat steeds weer naar voren komt is leefbaarheid: de wijken moeten weer leefbaar worden. Om de leefbaarheid in probleemwijken te verbeteren zijn wijkactieplannen en charters opgesteld. In een aantal van deze plannen wordt ingezet op het cultureel erfgoed in de wijk. Daarnaast is 8 miljoen euro beschikbaar gesteld voor het stimuleren van herbestemming van waardevol en karakteristiek cultureel erfgoed in de 40 aandachtswijken. Echter, over de effecten van cultureel erfgoed in de wijk op de leefbaarheid is nog maar heel weinig bekend. In dit onderzoek wordt onderzocht in welke mate cultureel erfgoed invloed heeft op de plaatsidentiteit van een achterstandswijk en in hoeverre de plaatsidentiteit van invloed is op de leefbaarheid in de wijk. Uiteindelijk moet de relatie tussen cultureel erfgoed en leefbaarheid duidelijk worden.

Doelstelling

Doel van dit onderzoek is inzicht verwerven in de effecten van cultureel erfgoed op de leefbaarheid in achterstandswijken. Daarnaast zal de relatie tussen leefbaarheid en plaatsidentiteit worden bediscussieerd.

Vraagstelling

De centrale vraag van dit onderzoek luidt als volgt:

'In hoeverre heeft cultureel erfgoed invloed op de leefbaarheid in achterstandswijken en welke rol speelt plaatsidentiteit daarin?'

Deze centrale vraag is onderverdeeld in de volgende onderzoeksvragen:

1. Wat zijn achterstandswijken, hoe worden deze wijken aangepakt en wat is de rol van cultureel erfgoed in de aanpak?
2. Hoeveel monumenten zijn de achterstandswijken rijk en wat is voornamelijk de functie van deze monumenten?
3. In hoeverre heeft cultureel erfgoed invloed op de plaatsidentiteit van een achterstandswijk?
4. Welke invloed heeft plaatsidentiteit op de leefbaarheid in achterstandswijken?

Zoals eerder besproken hebben monumenten volgens Lörzing et al. (2008) drie kwaliteiten binnen een wijk: belevingswaarde, verwijzing naar het verleden en identificatie met de wijk. Bij het opstellen van de onderzoeksvragen is ervoor gekozen te focussen op de rol van cultureel erfgoed op de identiteit van een wijk.

1.3 Relevantie

Maatschappelijke relevantie

Door de rijksoverheid is een budget van 8 miljoen euro beschikbaar gesteld voor het stimuleren van herbesteding van waardevol en karakteristiek cultureel erfgoed in de 40 aandachtswijken. Een deel van dit geld is al besteed, of toegewezen aan een aantal gemeenten. Ook in wijkactieplannen van de verschillende aandachtswijken wordt aandacht besteed aan het cultureel erfgoed in de wijk. Door middel van deze plannen wordt het uiteindelijke doel van de 40-wijkenaanpak nagestreefd, het verbeteren van de leefbaarheid in de aandachtswijken. Door middel van dit onderzoek zal er meer inzicht zijn in het effect van cultureel erfgoed op de leefbaarheid. Dit kan van invloed zijn op de stimuleringsmaatregelen voor cultureel erfgoed in achterstandswijken.

Theoretische relevantie

Er zijn verschillende onderzoeken gedaan naar de betekenis van cultuur binnen de stedelijke vernieuwing. Cultuur maakt volgens het Ministerie van VROM (2003) een stad onderscheidend en zorgt voor identiteit. Ook is bekend dat karakteristiek cultureel erfgoed als monumenten een waardemaker voor vastgoed in de wijk zijn (Brouwer en Thomsen, 2007). Er is echter nog weinig bekend over de betekenis van cultureel erfgoed voor de leefbaarheid in probleemwijken. Dit onderzoek tracht hier inzicht in te verschaffen.

1.4 Methoden

Dit onderzoek naar de invloed van monumenten op de leefbaarheid in probleemwijken zal beschrijvend en verkennend van aard zijn. Er zal worden gekeken naar de leefbaarheid in de Arnhemse wijk Klarendal, daarnaast zal worden gekeken naar de relatie tussen cultureel erfgoed en leefbaarheid en welke rol plaatsidentiteit daarbij speelt.

De eerste twee deelvragen over de wijkenaanpak en de aanwezigheid van monumenten in probleemwijken zullen met behulp van secundaire literatuur worden beantwoord. Daarnaast wordt de Leefbaarometer gebruikt om te bepalen hoe het met de leefbaarheid in de achterstandswijken is gesteld. De Leefbaarometer is een *tool* ontwikkeld door RIGO Research en Advies in samenwerking met de Stichting Atlas voor Gemeenten en geeft een beeld van de ontwikkelingen van leefbaarheid door de tijd heen, gebaseerd op objectieve gegevens, op verschillende schaalniveaus.

In het theoretisch kader zullen de thema's cultureel erfgoed, plaatsidentiteit en leefbaarheid worden besproken en er wordt onderzocht wat de samenhang is tussen deze drie thema's. Dit zal aan de hand van secundaire literatuur worden gedaan. Dit theoretisch kader zal verder in het onderzoek met de empirie worden vergeleken.

De probleemwijk Klarendal in Arnhem fungeert in dit onderzoek als casestudy. Door middel van het enquêteren van bewoners van deze wijk is informatie verkregen over de betekenis die bewoners van deze wijk toekennen aan het cultureel erfgoed in de wijk en wordt onderzocht of deze betekenis van invloed is op de leefbaarheid. In hoofdstuk 4 zal de methodologie van het empirische onderzoek verder worden toegelicht.

1.5 Leeswijzer

Na deze inleiding zullen in het tweede hoofdstuk van dit rapport de belangrijkste begrippen van dit onderzoek aan het licht komen en zal een uiteenzetting worden gegeven van de verschillende definities, theorieën en concepten die in de bestaande literatuur reeds bekend zijn over de begrippen cultureel erfgoed, plaatsidentiteit en leefbaarheid. In het derde hoofdstuk wordt besproken hoe de huidige wijkenaanpak tot stand is gekomen en welke rol cultureel erfgoed in de wijkenaanpak speelt. Vervolgens zal in het vierde hoofdstuk de methodologie van het empirische onderzoek worden besproken en toegelicht. In hoofdstuk vijf wordt kennis gemaakt met de wijk Klarendal waar het onderzoek is uitgevoerd. In het daaropvolgende hoofdstuk zullen de kenmerken van de respondenten naar voren komen. In hoofdstuk zeven zullen vervolgens de resultaten van de casestudy in Klarendal worden besproken. Uiteindelijk komen we in hoofdstuk acht bij de conclusies van het onderzoek uit.

2. Theoretisch kader: cultureel erfgoed, leefbaarheid en plaatsidentiteit

Wanneer we willen weten wat de invloed is van cultureel erfgoed op de leefbaarheid in achterstandswijken zal onderzocht moeten worden of de bewoners zich identificeren met de wijk en of het cultureel erfgoed van invloed is op het proces van identiteittoekenning. Vervolgens zal gekeken moeten worden naar de samenhang die er bestaat tussen cultureel erfgoed, leefbaarheid en plaatsidentiteit. In dit hoofdstuk wordt een uiteenzetting gegeven van de verschillende definities, theorieën en concepten die reeds bekend zijn rondom de drie thema's. Vervolgens wordt de onderlinge samenhang tussen deze thema's besproken.

2.1 Cultureel erfgoed

Erfgoed werd vroeger aangeduid met de termen 'monumenten' en 'bodemarchief'. Tegenwoordig omvat het begrip erfgoed een bredere betekenis dan de begrippen monumenten en bodemarchief en beantwoordt daarmee aan een nieuwe maatschappelijke behoefte (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2009). Over wat exact de betekenis van het woord erfgoed is, zijn verschillende uitwerkingen. Een combinatie van de termen geschiedenis, verleden en herinnering komen in de meeste definities naar voren (Ennen, 2000). Een zeer eenvoudige definitie gebruikt door Huysmans en De Haan (2007: p28) luidt als volgt: 'alle materiële en immateriële overblijfselen uit het verleden'. Erfgoed Nederland (2010) hanteert een betere definitie. De definitie van Erfgoed Nederland neemt in tegenstelling tot de eerste definitie mee dat cultureel erfgoed moet zijn overgedragen door verschillende generaties, en is dus selectiever dan de definitie van Huysmans en De Haan. Een andere definitie door Graham et al. (2000) gegeven luidt: het eigentijdse gebruik van het verleden. In deze derde definitie staat het hedendaags gebruik centraal. Graham et al. (2000) gaan hier verder op in. Het gebruik van het verleden wordt volgens hen bepaald door de behoeften die er in een bepaalde tijd zijn in een samenleving. Deze behoeften variëren in de tijd (Graham et al., 2000). In de visie van Ashworth et al. (2007) staat het heden centraal bij de bepaling wat erfgoed is. Erfgoed wordt volgens hen gecreëerd, gevormd en gemanaged door de vraag van de hedendaagse samenleving. Als gevolg hiervan wordt de waarde en betekenis van erfgoed voortdurend herzien en deze is dus aan verandering onderhevig. Het is belangrijk welke bronnen worden gebruikt voor het omschrijven van erfgoed en hoe deze bronnen worden geïnterpreteerd (Ennen, 2000), want de interpretatie kan in de tijd variëren (Graham et al., 2000).

De betekenis die de samenleving op een bepaald moment in de tijd aan een object toekent wordt bepaald door esthetische, economische, historische of identiteitsargumenten (Kuypers en Wiss, 2009) Deze betekenis verklaart waarom bepaalde objecten, tradities of herinneringen worden geselecteerd als erfgoed (Ashworth et al., 2007). De herinneringen die men zich wil herinneren, bepalen hoe waardevol erfgoed is (Ennen, 2000).

2.1.1 Monumenten

Cultureel erfgoed is moeilijk te kwantificeren. Iedereen bepaalt voor zichzelf wat hij waardevol erfgoed vindt. Om cultureel erfgoed in probleemwijken toch hanteerbaar te maken zal in dit onderzoek voornamelijk naar monumenten worden gekeken.

Monumenten worden in de Monumentenwet 1988 gedefinieerd als: 'alle vóór tenminste vijftig jaar vervaardigde zaken welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde' (Monumentenwet 1988 (tekst geldend op 23-03-2010), artikel 1 lid a onder 1). Monumenten worden aangewezen door het Rijk, de provincies en door gemeenten. Beschermd stads- en dorpsgezichten zijn ook monumenten. Objecten krijgen een monumentenstatus vanwege hun schoonheid, of door hun wetenschappelijke of cultuurhistorische betekenis (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2009).

Er zijn in Nederland 64.266 rijksmonumenten (januari 2011). Naast deze rijksmonumenten zijn er in Nederland ook ongeveer 43.000 objecten aangewezen als gemeentelijke monumenten (eind 2007). Gemeentelijke monumenten zijn van betekenis voor de lokale of regionale geschiedenis. Als laatste kunnen ook provincies het aanwijzingsbeleid van Rijk en gemeenten aanvullen. Over provinciale monumenten is weinig bekend. Limburg en Noord Holland zijn de enige provincies die een lijst van provinciale monumenten bijhouden (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2009).

Het aantal rijks- provinciale en gemeentelijke monumenten is aan verandering onderhevig, omdat de status van een aantal objecten wordt omgezet van gemeentelijke monument naar provinciaal of rijksmonument. Ook ingrepen in de stedelijke structuur zijn van invloed op het aantal gemeentelijke monumenten (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2009).

Het beschermen van de waardevolle objecten ligt, net als de aanwijzing, ook in handen van het Rijk, de provincies en de gemeenten. Binnen de monumentenzorg hebben sterke processen van decentralisatie plaatsgevonden. Sinds de Monumentenwet uit 1961 hebben gemeenten en provincies de mogelijkheid het rijksbeleid aan te vullen. Wanneer een gemeente of provincie een monumentenverordening hadden opgesteld, kregen zij de mogelijkheid aanvullend beleid op te stellen voor objecten met een regionale of lokale betekenis. Hier werd echter nog maar weinig gebruik van gemaakt. In de Monumentenwet 1988 is voor het eerst de aanwijzingsbevoegdheid van gebouwde rijksmonumenten verlegd van het Rijk naar gemeenten. Ook hierbij was de voorwaarde dat gemeenten een monumentenverordening moesten hebben. Met de komst van een nieuw subsidiestelsel in 1986 en het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) werden gemeenten gestimuleerd een monumentenverordening op te stellen. Gemeenten met een monumentenverordening hadden, als gevolg van de nieuwe subsidieregeling, de mogelijkheid zelf subsidiebudgetten te verdelen. Het MIP is opgesteld door de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ). Dit project, uitgevoerd in de periode 1986-1994, zorgde voor een grotere

betrokkenheid van gemeenten. Gemeenten mochten voorstellen doen van waardevolle objecten aan de RDMZ. Doel van het MIP was de rijksmonumentlijst aan te vullen met 'jongere bouwkunst' (1850-1940). De laatste wijziging in het beleid ten aanzien van monumenten dateert van 1 januari 2009. Als gevolg van deze wijziging zijn de verantwoordelijkheden van gemeenten verder toegenomen. De ministeriële adviesplicht is flink beperkt, waardoor het Rijk ook minder zicht heeft gekregen op de wijzigingen van rijksmonumenten. Gemeenten hebben nu een grote rol in de besluitvorming. Momenteel zijn alle gemeenten verplicht een monumentenverordening op te stellen (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2009).

2.2 Plaatsidentiteit

Geen plaats op de wereld is gelijk aan een andere plaats. Elke plaats heeft zijn eigen eigenschappen, eigen tradities, eigen gebruik en accent van de taal. Economisch gezien verschillen plaatsen ook van elkaar. Er kan gesteld worden dat plaatsen uniek zijn (Massey, 1995).

Knox en Marston (2004) definiëren plaatsen als specifieke geografische omgevingen met onderscheidende fysieke, sociale en culturele kenmerken. Plaatsen dragen bij aan het collectieve geheugen van mensen en zijn belangrijke emotionele en culturele symbolen. Daarnaast hebben plaatsen voor iedereen een eigen betekenis, mensen kennen een eigen betekenis toe aan een plaats met verschillende, persoonlijke, redenen. Plaatsen zijn dan ook sociale constructies (Knox en Marston, 2004). De beelden van plaatsen worden bepaald door de gebruiker, zijn meerduidig en veranderen in de tijd (Ashworth en Graham, 2005).

Net als plaatsen zijn ook identiteiten sociale constructies, ze worden gevormd onder invloed van sociale interacties. Mensen ontwikkelen in de loop van hun leven hun identiteit en kunnen op die manier uitdrukken 'wie ze zijn'. De constructies zijn door de tijd en context aan verandering onderhevig. Identiteit is dynamisch, de betekenisgeving is nooit af (De Meere et al., 2005). Cohen (2000) spreekt dan ook van identiteitsdynamieken of identiteitsprocessen.

Naast de persoonlijke identiteit die wordt geconstrueerd kunnen objecten en rituelen ook onder invloed van hun *plaats* in het menselijk handelen betekenis verwerven. We zijn nu beland bij ruimtelijke identiteit. De context kan van een persoonlijke identiteit een ruimtelijke identiteit maken. Menselijke eigenschappen kunnen worden toegekend aan fysieke elementen. Ook in wijken en buurten kan dit gebeuren. Bij veel herstructureringsprojecten of gebiedsontwikkelingsprojecten komt de vraag naar voren wat de identiteit van het desbetreffende gebied is. Er ontstaat de behoefte om aan de identiteit van wijken te sleutelen. De vraag is echter of dit wel mogelijk is (De Meere et al., 2005).

2.3 Leefbaarheid

Er zijn veel begrippen die de kwaliteit van de leefomgeving beschrijven. Leefbaarheid, leefkwaliteit en leefmilieu worden vaak door elkaar gebruikt, maar zijn alle anders te definiëren. Begrippen die de kwaliteit van de leefomgeving beschrijven komen meestal uit de beleids- of onderzoeksvelden van waaruit naar de kwaliteit van de leefomgeving wordt gekeken. Het is erg lastig deze begrippen te definiëren. Vaak worden de begrippen enkel impliciet gedefinieerd. Dat wil zeggen dat de context weergeeft hoe het begrip is geoperationaliseerd en welke betekenis eraan toe wordt gekend (Leidelmeijer en Van Kamp, 2003).

Van Kamp et al. (2003) sommen een aantal definities van het begrip leefbaarheid op. De overeenkomst tussen de meeste van deze definities is dat ze 'alle op enige wijze invulling geven aan de wijze waarop de mens en de leefomgeving zich tot elkaar verhouden' (Leidelmeijer et al., 2008: p. 12). De omgeving is het object dat vanuit het perspectief van de mens wordt bekeken. De mens kent een betekenis toe aan de omgeving in de vorm van leefbaarheid. De definitie die Leidelmeijer et al. (2008) hanteren is de volgende: 'leefbaarheid is de mate waarin de leefomgeving aansluit bij de voorwaarden en de behoeften die er door de mens aan worden gesteld' (p. 14).

De belangrijkste discussies die momenteel rondom het begrip leefbaarheid spelen gaan over:

1. de domeinen van leefbaarheid;
 2. het causaliteitsprincipe;
 3. het schaalniveau;
 4. de contextafhankelijkheid of relativiteit van het leefbaarheidbegrip;
 5. objectief versus subjectief
-
1. Het perspectief van waaruit de omgeving wordt benaderd is gerelateerd aan de keuze welke *domeinen* worden meegenomen in de benadering. In principe zijn alle eigenschappen van de omgeving en alle karakteristieken van mensen relevante domeinen in de wijze waarop de mens en de leefomgeving zich tot elkaar verhouden (Van Kamp et al., 2003). In figuur 2.1 is een overzicht weergegeven van domeinen die veel in de bestaande literatuur voorkomen. De domeinen zijn verdeeld in domeinen van de omgeving en domeinen van mensen.
 2. Het is erg lastig de *causaliteit* in een leefbaarheidsonderzoek vast te stellen. Doordat de mens en de omgeving elkaar beïnvloeden, wordt het vinden van oorzakelijke verbanden moeilijk gemaakt, omdat zowel de mens als de omgeving geen statische eenheid zijn. Causaliteit wordt veelal gebaseerd op theorie en plausibiliteit (Leidelmeijer en van Kamp, 2003).
 3. Leefbaarheid kan op verschillende *niveaus* worden bekeken, dit kan zowel op verschillende geografisch schalen (straat, buurt, wijk, stad, regio etc.), maar ook op basis van segmenten

mensen. Waar de grens tussen 'needs' en 'desires' ligt is echter niet gemakkelijk vast te stellen.

5. Het laatste discussiepunt dat Leidelmeijer en Van Kamp (2003) benoemen is *objectiviteit versus subjectiviteit*. In de bestaande literatuur is men het met elkaar eens dat zowel objectieve als subjectieve indicatoren noodzakelijk zijn in de studie van de relatie tussen mens en omgeving. Bij de keuze van indicatoren is het belangrijk te weten wat het doel van het onderzoek is. Wanneer het doel puur wetenschappelijk is zullen andere indicatoren moeten worden gekozen dan bij een onderzoek dat een beleidsdoel heeft. Over het algemeen wordt aan een combinatie van objectieve (woongedrag) en subjectieve (beleving) indicatoren de voorkeur gegeven (Van Kamp et al., 2003).

2.3.1 De Leefbaarometer

Leefbaarheid laat zich lastig meten. RIGO Research en Advies heeft in samenwerking met de Stichting Atlas voor gemeenten een *tool* ontwikkeld waarmee een beeld wordt gegeven van de leefbaarheidsontwikkelingen op verschillende schaalniveaus. Met behulp van deze tool is leefbaarheid toch te operationaliseren. In deze paragraaf zal worden uitgelegd hoe de Leefbaarometer werkt.

De indicatoren waar de leefbaarheid op wordt gebaseerd zijn onderverdeeld in 6 domeinen, namelijk: woningvoorraad, publieke ruimte, voorzieningenniveau, bevolkingssamenstelling, sociale samenhang en veiligheid. In bijlage 2 is een lijst te vinden van alle indicatoren die worden gewogen bij het bepalen van de leefbaarheid met behulp van de Leefbaarometer. De indicatoren zijn grotendeels objectief. De enige indicator die subjectief is, is 'overlast'. Het feit dat bijna alle indicatoren objectief zijn, is opmerkelijk, omdat het begrip leefbaarheid subjectief van karakter is. Het is echter bijna onmogelijk de leefbaarheidsontwikkelingen op een laag schaalniveau weer te geven op basis van subjectieve indicatoren. Dit is alleen mogelijk wanneer er honderdduizenden, misschien miljoenen enquêtes worden verspreid over de Nederlandse bevolking. Dit is een erg dure en tijdrovende bezigheid. Daarnaast geeft VROM aan dat de animo voor deelnemen aan enquêtes afneemt (Leidelmeijer et al., 2008).

Het rekenmodel dat ten grondslag ligt aan de Leefbaarometer is voorspellend, waarvoor nagenoeg alleen objectieve indicatoren nodig zijn. De objectieve gegevens zijn grotendeel beschikbaar, omdat ze al langer worden verzameld voor allerlei uiteenlopende doeleinden. Om het gebruik van objectieve indicatoren voor het bepalen van de subjectieve waarde (leefbaarheid) mogelijk te maken, werd geanalyseerd welke objectieve factoren in welke mate invloed bleken te hebben op de subjectieve waardering van bewoners (opgemaakt uit leefbaarheidsenquêtes die men al had) én op de gecorrigeerde huizenprijs. De huizenprijzen worden in de wetenschappelijke literatuur vaak gezien als uitdrukking van de waardering die mensen geven aan een bepaald gebied, deze waardering hangt

weer direct samen met de leefbaarheid, om deze reden worden de huizenprijzen meegenomen in het model dat ten grondslag ligt aan de Leefbaarometer. In het model zijn zowel stated preferences (meningen) als revealed preferences (handelwijze) verwerkt (Leidemeijer et al., 2008).

In het Leefbaarometermodel worden alle 49 indicatoren afgezet tegen al bekende subjectieve leefbaarheidsdata. Op deze manier zijn nauwelijks nog nieuwe subjectieve indicatoren nodig. De methode die is gehanteerd voor het opstellen van het Leefbaarometermodel heeft zowel voor- als nadelen. Een nadeel is dat de relaties tussen indicatoren niet over het hele land gelijk zijn. Het is denkbaar dat inwoners van Oost Groningen andere zaken in hun leefomgeving belangrijk vinden dan inwoners van een stad als Rotterdam. Hiertegenover staat het voordeel dat de mate van leefbaarheid die uit het model komt door het hele land vergelijkbaar is. Een ander nadeel is dat de Leefbaarometer is gebaseerd op afgeleide gegevens, de relaties tussen de objectieve en subjectieve indicatoren kunnen veranderen. Andere voordelen van de methode van de Leefbaarometer zijn kostenbesparing, tijdswinst en het lage schaalniveau waarop de leefbaarheid kan worden voorspeld (Leidemeijer et al., 2008).

2.4 Cultureel erfgoed en plaatsidentiteit

Een plaatsidentiteit wordt gecreëerd door verschillende factoren. Zowel fysieke als sociale factoren spelen een rol in het proces van het vormen van een plaatsidentiteit. Daarnaast zijn plaatsidentiteiten verbonden aan de tijd en context. In deze paragraaf zal worden besproken welke rol cultureel erfgoed heeft bij het vormen van een plaatsidentiteit.

Zoals Ashworth et al. (2007) stellen, bepaalt de hedendaagse samenleving welk erfgoed belangrijk is en bewaard wordt en welk erfgoed minder of niet belangrijk wordt gevonden. Erfgoed gaat dus zowel over het herinneren van het verleden als het vergeten ervan. Pas wanneer erfgoed wordt herkend (belangrijk wordt gevonden) kan het een rol spelen bij de identiteitsvorming (Howard, 2003). Het bewaarde erfgoed zorgt voor een gevoel van continuïteit over de generaties heen en draagt bij aan het vormen van groepsidentiteiten. Juist in een tijd van globalisering lijkt het belang van erfgoed groter te worden (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2009). De effecten van erfgoed op identiteit spelen op verschillende schaalniveaus; van de omgeving rondom het huis, tot het continentale niveau (Howard, 2003)

Erfgoed kan zowel positieve als negatieve effecten hebben op de identiteit die mensen aan een bepaalde omgeving toekennen. Mensen kunnen zich verbonden voelen met erfgoed, maar tegelijkertijd komt het tegenovergestelde ook voor, groepen voelen zich niet welkom, minder belangrijk of minder veilig door de aanwezigheid van erfgoed. Het verwerven of afstoten van erfgoed kan dus invloed hebben op de mate van het gevoel van verbondenheid met het erfgoed en daarmee met de wijk, of dat het tegenovergestelde gevoel wordt opgewekt. Het Rijk of andere organisaties

hebben dus invloed op de identiteit die mensen toekennen aan een omgeving door middel van verwerving of afstoting van erfgoed (Howard, 2003).

2.5 Plaatsidentiteit en leefbaarheid

In de bestaande literatuur wordt vaak gesuggereerd dat er een relatie bestaat tussen plaatsidentiteit en leefbaarheid, maar het blijft vaak onduidelijk waarop deze relatie gebaseerd is.

Van Dorst (2005) doet echter wel een aantal uitspraken over de relatie tussen de identiteit en de leefbaarheid in een bepaalde omgeving. Hij stelt dat de identiteit van de gebouwde omgeving van belang is voor de leefbaarheid. De aantrekkelijkheid en eigenheid van de gebouwde omgeving draagt bij aan de identiteit van de bewoners. Er zijn echter volgens Van Dorst meerdere factoren die van invloed zijn op de identiteit van een plaats dan enkel de eigenheid en aantrekkelijkheid van de gebouwde omgeving. Een omgeving die individuele behoeften en sociale processen ondersteunt kan ook identiteit bezitten, zonder dat deze omgeving aantrekkelijk is. De aanwezigheid van een (gedeelde) identiteit in een woonwijk heeft als gevolg dat deze wijk als succesvol wordt gezien (Van Dorst, 2005).

De Meere et al. (2005) zijn ook van mening dat een wijkidentiteit een positief effect heeft op de leefbaarheid. Door kernwaarden en de typering van de wijk wordt energie aangeboord en met deze energie kunnen tegenstellingen worden omzeild, kan gemeenschappelijkheid worden geconstateerd en productief worden gemaakt voor bijvoorbeeld een wijkprogramma en een verbetering van de onderlinge verhoudingen. Wanneer de gemeenschappelijkheid in een wijk van duurzame aard is kan deze sturend zijn voor keuzes wat een bijdrage kan leveren aan de leefbaarheid van een wijk. Het is echter nog onduidelijk wat de duurzaamheid is van een wijkidentiteit (De Meere et al., 2005).

2.6 Conclusie

Uit de literatuur is gebleken dat de drie thema's cultureel erfgoed, plaatsidentiteit en leefbaarheid allemaal subjectief van aard zijn. Iedereen bepaalt voor zich wat hij herkent als cultureel erfgoed; welke identiteit hij toekent aan een plaats en; in welke mate hij de leefbaarheid van zijn woonomgeving beoordeelt. De drie thema's zijn, zoals verwacht, met elkaar verbonden. Erfgoed kan een rol spelen bij de identiteitsvorming wanneer het wordt herkend en belangrijk wordt gevonden (Howard, 2003). Vervolgens wordt door Van Dorst (2005) gesteld dat de identiteit van de gebouwde omgeving van belang is voor de leefbaarheid. De aantrekkelijkheid en de authenticiteit van de gebouwde omgeving draagt bij aan de identiteit van bewoners. De identiteit van een plaats wordt echter niet alleen door de fysieke omgeving bepaald, ook een omgeving die individuele behoeften en sociale processen ondersteunt, kan identiteit bezitten, zonder dat de omgeving aantrekkelijk is.

3. Achtergrond wijkenaanpak

In dit derde hoofdstuk wordt besproken hoe de wijkenaanpak tot stand is gekomen. Om hiertoe te komen wordt eerst een overzicht gegeven van de verschillende soorten beleid die de revu zijn gepasseerd op het gebied van vernieuwing van (binnen)steden. Uiteindelijk wordt de huidige 40-wijkenaanpak besproken. Ook wordt de rol van cultureel erfgoed binnen de wijkenaanpak toegelicht.

3.1 Beleidsontwikkelingen

Al voor de Tweede Wereldoorlog werd er stadsvernieuwing in Nederland toegepast. Het Nederlandse beleid stond voor de oorlog en tijdens de naoorlogse wederopbouwperiode in het teken van sanering en krottopruiming. Krotten leverden verschillende gevaren op. Zo waren ze brandgevaarlijk en was de hygiëne onvoldoende. Door de krotten te slopen ging de overheid ervan uit dat naast de brandgevaarlijkheid en de slechte hygiëne ook problemen als armoede, drankmisbruik, werkonwilligheid en criminaliteit werden opgelost. Het beleid had voornamelijk sociale en volkshuisvestelijke motieven en werd niet of nauwelijks beïnvloed door planologen of stedenbouwkundigen (Ekkers, 2006).

In de loop van de jaren zestig waren het vooral de stedenbouwkundigen en planologen die de ideeën leverden. Cityvorming was een centraal begrip. Met name economische functies werden in de binnenstedelijke gebieden gestimuleerd, met als doel binnensteden te ontwikkelen tot economische centra (Helleman, 2003). Gevolg van deze economische blik op de stad was een grote sanering van het oude woningbestand. Buiten de stad was ruimte voor nieuwbouw van woningen. Daar werden grotere en betere woningen gerealiseerd. Deze stadsreconstructie leidde tot ontvolking van de stadscentra en toename van de mobiliteit. Dit werd echter niet als negatief gezien (Ekkers, 2006).

Sinds het begin van de jaren zeventig kwamen inspraak, participatie en medezeggenschap centraal te staan. Burgers kregen behoefte aan meer inbreng. Tijdens de stadsvernieuwingsperiode werd hier gehoor aan gegeven door de overheid. Bewoners kregen de kans een verbeterende woning of een vervangende nieuwbouwwoning te verkrijgen door middel van subsidies. Volkshuisvesting werd in de jaren zeventig de dominante pijler van het stedelijk ontwikkelingsbeleid. Ruimtelijke ordenaars en stedenbouwkundigen moesten een stapje terug doen (Hellema, 2003).

Naar aanleiding van de recessie in de jaren tachtig werd er gekozen om de stad weer als economische spil sterker te ontplooiën. Er werd overgegaan van stadsvernieuwing naar stedelijke vernieuwing. De stedelijke vernieuwingsprojecten doen denken aan de cityvorming van de jaren zestig. Economische groei van de stad werd gestimuleerd en het (gedeeltelijk) verdwijnen van de stedelijke structuur werd voor lief genomen. Bij de stedelijke vernieuwing werden echter naast fysieke maatregelen ook niet-fysieke maatregelen noodzakelijk geacht. Veiligheid, onderwijs, zorg en welzijn,

vermindering van de werkloosheid en het versterken van de economische vitaliteit van stedelijke wijken zijn zaken die in de stedelijke vernieuwing ook uitgebreid aan bod kwamen. Er vond dus een afstemming van de verschillende beleidsvelden plaats en overleg tussen verschillende departementen (Ekkers, 2006).

In 1995 is de aanzet gegeven tot het Grotestedenbeleid. Op initiatief van de vier grote steden zijn drie convenanten afgesloten met de betrokken gemeenten. Enkele maanden later sluiten nog 15 gemeenten zich hierbij aan. Uiteindelijk zijn er in totaal dertig gemeenten betrokken bij het Grotestedenbeleid. De reden waarom het Grotestedenbeleid is ontwikkeld was de 'mis-match' op de arbeidsmarkt in de steden: er waren veel te veel laagopgeleiden in de steden in verhouding tot de vraag naar hoogopgeleiden. Deze 'mis-match' was grotendeels te wijten aan de stedelijke woningvoorraad die voornamelijk gericht was op lage inkomens. Het Grotestedenbeleid richt zich op drie dimensies: economie en werk, fysieke infrastructuur en sociale infrastructuur (Ekkers, 2006). Kenmerkend aan het Grotestedenbeleid is dat er niet langer sprake is van financiering van afzonderlijke projecten, maar van afspraken over te bereiken resultaten aan de hand van meerjarenontwikkelingsprogramma's. Er heeft dus een verschuiving plaatsgevonden van een sturingsmodel van subsidie-project-verantwoording naar een model van visie-programma-verantwoording (Hellema, 2003).

Het is onvermijdelijk dat ook wijken op een gegeven moment niet meer, of onvoldoende aansluiten op de maatschappelijke behoefte. Met de komst van de Nota stedelijke vernieuwing (1997) is de focus komen te liggen bij het herstructureren van wijken. De Nota stedelijke vernieuwing richt zich op een integrale aanpak. Naast fysieke maatregelen worden ook niet-fysieke maatregelen noodzakelijk geacht. Ter stimulering van de stedelijke vernieuwing heeft de rijksoverheid in twee perioden het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV) verstrekt aan gemeenten. Het doel van het ISV is gemeenten in staat te stellen fysieke maatregelen te nemen op de terreinen wonen, ruimte, milieu, stadseconomie en grootschalig groen. In het ISV zijn subsidieregelingen van verschillende ministeries met elkaar verbonden, waardoor het budget integraal van karakter is. De eerste ISV periode liep van 2000 tot 2004 en de tweede van 2005 tot 2009 (Ekkers, 2006).

Daar waar de Nota stedelijke vernieuwing zich ondermeer richt op sloop, nieuwbouw, verkoop en aankoop van woningen en upgrading, heeft de 56-wijkenaanpak van eind 2002 het verbeteren van de leefbaarheid als doel. Zowel sociale problemen, als de kwaliteit van de bebouwde omgeving wordt in 56, minst leefbare, wijken aangepakt (Ekkers, 2006).

3.2 Aandachtswijken

De 56-wijkenaanpak heeft in 2007 meer focus gekregen. Minister Vogelaar van Wonen, Wijken en Integratie heeft 40 achterstandswijken geselecteerd in 18 gemeenten. In deze 40 wijken is sprake van

harde en complexe problematiek. Onveiligheid, schooluitval, hoge werkloosheid en een verloederde en eenzijdige woon- en leefomgeving zijn problemen die in de 40 aandachtswijken aan de orde van de dag zijn (Van Kooten, 2009).

De 40-wijkenaanpak viel in eerste instantie onder het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM), maar sinds het kabinet Rutte zijn de ministeries anders verdeeld en valt de wijkenaanpak onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK).

De 40-wijkenaanpak richt zich op het brede concept van leefbaarheid: een opeenstapeling van sociale en fysieke problemen en achterstanden. De selectie van de wijken is gemaakt op basis van 18 indicatoren. Deze indicatoren zijn tot stand gekomen op basis van, zowel harde feiten, als oordelen van de bewoners. De 18 indicatoren zijn in 4 thema's geclusterd te weten:

- sociaal-economische achterstanden bij huishoudens;
- (sociale) leefbaarheidsproblemen, zoals ervaren door bewoners;
- fysieke achterstanden in de woningvoorraad en
- fysieke problemen volgens de wijkbewoners (Van Kooten, 2009).

Het doel van de 40-wijkenaanpak is de wijken in acht tot tien jaar om te vormen tot wijken waar mensen prettig kunnen wonen en waar mensen betrokken zijn bij de samenleving, perspectief hebben op sociale stijging en participeren op de arbeidsmarkt en waar mensen met uiteenlopende etnische en levensbeschouwelijke achtergronden de bereidheid hebben om elkaar als mede-eigenaren van de wijk of buurt te accepteren. Het Rijk, gemeenten, woningcorporaties, scholen, politie, lokale maatschappelijke organisaties en bewoners hebben de handen ineengeslagen om dit doel te bereiken (VROM, 2007).

Door middel van het opstellen van charters en wijkactieplannen wordt aan de doelstelling gewerkt. In de charters hebben het Rijk en de 18 gemeenten vastgelegd wat de gezamenlijke ambities zijn en wat beide partijen eraan doen om deze ambities te realiseren. De wijkactieplannen zijn opgesteld door de lokale partijen. In deze plannen zijn de grootste knelpunten van de wijk beschreven en beschrijven de partijen wat zij eraan zullen doen om deze knelpunten te laten verdwijnen en verbetering tot stand te brengen. Ook bewoners zijn betrokken geweest bij het opstellen van de wijkactieplannen. Zij konden aangeven wat zij belangrijk vinden in de wijk (VROM 2007).

Binnen de financiering van de 40-wijkenaanpak zijn globaal drie geldstromen te onderscheiden:

1. Corporaties betalen het grootste gedeelte van de wijkenaanpak. Zij stellen tien jaar lang (tot 2017) € 250 miljoen per jaar beschikbaar voor de aanpak van wijken.
2. Het Rijk heeft in de periode 2008-2010 € 300 miljoen beschikbaar gesteld. Hiervan is € 157 miljoen bedoeld voor de wijkactieplannen, € 95 miljoen voor bewonersparticipatie en € 60 miljoen voor de verbreding.

3. De ministeries die raakvlakken hebben met de wijkverbetering stellen geld beschikbaar (VROM, 2007).

3.3 Cultureel erfgoed en de wijkenaanpak

De 40 aandachtswijken kennen niet enkel problemen, elke aandachtswijk heeft zijn kwaliteiten. Eén van deze kwaliteiten kan de aanwezigheid van cultuurhistorie in de wijk zijn. In de aandachtswijken staan tal van monumenten. Deze monumenten zijn echter niet gelijk verdeeld over de 40 wijken. Elf wijken hebben geen enkel gebouw met monumentale status, daarentegen zijn er vier wijken die meer dan dertig monumenten tellen. De monumenten in de aandachtswijken komen uit verschillende tijdsperiodes en hebben uiteenlopende functies. Zo zijn er wooncomplexen die een integraal onderdeel van het wijkontwerp zijn geweest. Ook zijn er tal van monumenten die al voor de wijkontwikkeling op hun plek stonden. Enkele voorbeelden hiervan zijn molens, watertorens, kerken en kastelen.

Om de cultuurhistorische kwaliteiten in de aandachtswijken te behouden zijn er verschillende financiële middelen beschikbaar gesteld. Binnen het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV) was een klein deel bestemd voor cultuur. Per jaar was er € 10 miljoen beschikbaar van het ISV om de verbinding tussen cultuur en stedelijke vernieuwing gestalte te geven.

ABF Research heeft in opdracht van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) een onderzoek uitgevoerd naar de betekenis van cultuur bij de stedelijke vernieuwing bij een nieuwe impuls. Een conclusie van dit onderzoek is dat de aanwezigheid van cultureel erfgoed een positief effect heeft op de vastgoedwaarde. Brouwer en Thomsen (2007) stellen in hun rapport dat wijken met veel monumenten een hogere vastgoedwaarde hebben dan wijken met weinig monumenten. De waardering van monumenten straalt uit naar de directe omgeving, waardoor die profiteert van de waardering van de markante gebouwen. Het is gebleken dat het positieve waarde-effect van monumenten op de omliggende omgeving ook stand houdt wanneer wordt gekeken naar andere aspecten in de wijk. Naast monumenten is het aannemelijk dat ook andere iconen in de wijk een positief effect hebben op de waardering van het vastgoed in de wijk. Naast het waarde-effect, hebben iconen in de wijk ook invloed op de wijkidentiteit. Bij iconen valt naast monumenten te denken aan bijzondere architectuur, pleinen, parken, kunst in de openbare ruimte en dergelijke. Monumenten en iconen zijn dus waardemakers in een wijk. De hogere vastgoedprijzen zorgen voor een sneller herstel van de wijk en zorgen op die manier voor meer investeringen in de wijk (Brouwer en Thomsen, 2007).

Naast de cultuurimpuls, welke voortkomt uit het ISV, heeft het Rijk ook geld beschikbaar gesteld voor het herbestemmen van cultureel of industrieel erfgoed in aandachtswijken. De € 8 miljoen die beschikbaar is voor het herbestemmen van erfgoed komt voort uit de nota 'Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp, een cultuur van ontwerpen'. Zowel het Ministerie van VROM als het Ministerie van OCW

hebben bijgedragen aan het budget. Het budget is in twee tranches verdeeld. De eerste tranche is verdeeld in 2009 en de tweede een jaar later. Een overzicht van alle projecten die geld hebben ontvangen voor het herbestemmen van cultureel of industrieel erfgoed is opgenomen in bijlage 1.

3.4 Conclusie

In de afgelopen decennia zijn verschillende soorten beleid de revue gepasseerd op het gebied van vernieuwing van (binnen)steden. In 2007 is de 40-wijkenaanpak van start gegaan. Er zijn 40 achterstandswijken geselecteerd op basis van een aantal indicatoren. De doelstelling van de 40-wijkenaanpak is de wijken in acht tot tien jaar om te vormen tot wijken waar mensen kansen hebben en waar het weer prettig is om te wonen en te leven.

De aandachtswijken hebben naast de problematiek ook kwaliteiten. De aanwezigheid van monumenten in de wijk kan een kwaliteit zijn. Een aantal aandachtswijken heeft een groot aantal monumenten in de wijk. Zowel het Ministerie van OCW als het Ministerie van VROM stellen geld beschikbaar voor het cultureel erfgoed in de aandachtswijken.

4. Methodologie

In dit vierde hoofdstuk worden de methoden die voor het empirische onderzoek zijn gebruikt verantwoord. In de eerste paragraaf wordt uitgelegd waarom de wijk Klarendal in Arnhem is gekozen om het onderzoek uit te voeren. In paragraaf 4.2 wordt de enquête toegelicht en wordt vermeld waarom er is gekozen voor een enquête. Vervolgens zal onder het kopje respondenten worden toegelicht hoe de respondenten zijn benaderd. Als laatste zullen de methoden van data-analyse worden toegelicht.

4.1 Selectie case

Nu bekend is welke theorieën er bestaan omtrent de thema's cultureel erfgoed, plaatsidentiteit en leefbaarheid en wat de samenhang is tussen deze begrippen, is het interessant om te onderzoeken of cultureel erfgoed, plaatsidentiteit en leefbaarheid in de praktijk op dezelfde wijze met elkaar verbonden zijn.

Er is gekozen om een casestudy uit te voeren in één probleemwijk. Het onderzoek is verkennend en heeft niet als doel algemene conclusies te trekken, maar om een duidelijk beeld te geven over de samenhang tussen cultureel erfgoed en leefbaarheid. Het heeft dan ook de voorkeur om één case uitgebreid te onderzoeken in plaats van meerdere casussen oppervlakkig te behandelen.

De wijk waar de casestudy wordt uitgevoerd moet aan de volgende criteria voldoen:

- in de wijk moet een groot aantal rijksmonumenten staan;
- de wijk mag niet in Groningen liggen;
- er moeten voldoende data beschikbaar zijn over de wijk;
- de wijk moet goed bereikbaar zijn.

Het eerste criterium is ook meteen het zwaarste. Het merendeel van de probleemwijken (27 van de 40) hebben 5 of minder rijksmonumenten in de wijk. Er zijn 8 wijken met 6 tot 20 monumenten en er zijn 5 wijken met meer dan 20 monumenten (Lörzing et al., 2008). Alleen de wijken met meer dan 20 monumenten komen in aanmerking voor dit onderzoek. Het tweede criterium vraagt ook om wat extra uitleg. Er is gekozen om een wijk buiten Groningen te selecteren, omdat er vanuit de Rijksuniversiteit Groningen al veel onderzoek is gedaan in de stad Groningen. Het is dan ook interessanter en uitdagender om een wijk buiten de welbekende stad Groningen te selecteren als case. De laatste twee criteria zijn van praktische aard.

Zoals gesteld zijn er vijf aandachtswijken in Nederland waar meer dan 20 rijksmonumenten te vinden zijn. Dit zijn de wijken Rotterdam West, Rotterdam Oud zuid, Maastricht Noordoost, Arnhem Klarendal en het Arnhemse Broek. Wanneer er binnen deze wijken een case wordt geselecteerd wordt aan

zowel het eerste als het tweede criterium voldaan. Kijkend naar het vierde criterium valt Maastricht Noordoost af, vanwege de lange reistijd. Ook de wijken in Rotterdam hebben niet de voorkeur vanwege de lange reistijd. De twee wijken in Arnhem blijven over. Wanneer het derde criterium, de beschikbaarheid van data, erbij wordt genomen valt de uiteindelijke keuze op de Arnhemse wijk Klarendal, omdat van deze wijk meer informatie beschikbaar is over de monumenten in de wijk en over de wijk op zich.

4.2 Enquête

Door middel van het afnemen van een enquête onder de inwoners van de probleemwijk Klarendal is getracht een beeld te krijgen van de identiteit van Klarendallers, de invloed van erfgoed op die identiteit en of er een verband bestaat met de leefbaarheid in de wijk. Er is gekozen voor een enquête, omdat op deze manier veel wijkbewoners in relatief korte tijd zijn te benaderen. Op deze manier is geprobeerd een volledig beeld te krijgen van de inwoners van de wijk. De enquête die is afgenomen onder de inwoners van Klarendal is te vinden in bijlage 3.

De enquête begint met een tweetal open vragen over monumenten en kenmerkende gebouwen in de wijk. Bij de eerste vraag wordt aan de respondent gevraagd of hij enig idee heeft hoeveel monumenten er in Klarendal zijn en daar een indicatie van te geven. Bij de tweede vraag wordt de respondent gevraagd drie gebouwen op te noemen welke hij kenmerkend vindt voor de wijk. Dit kunnen gebouwen zijn met of zonder monumentale status.

Het tweede deel van de vragenlijst bestaat uit een vijftiental stellingen waarbij de respondent aan moet geven in welke mate hij het eens is met de stellingen, op een schaal van 1 tot 5. De stellingen gaan zowel over identiteit, leefbaarheid als het aanwezige erfgoed in Klarendal.

Het derde, afsluitende, deel van de enquête bevat een aantal afsluitende vragen over de persoonskenmerken van de respondent. Zo wordt gevraagd hoe lang de respondent in Klarendal woont en in welke buurt binnen Klarendal hij woont. Verder komen vragen over leeftijd, geslacht en opleidingsniveau aan bod. Met behulp van de antwoorden op deze vragen kan worden nagegaan of er verschillen zijn in het beoordelen van de stellingen tussen de verschillende groepen respondenten.

4.3 Respondenten

De enquête is face-to-face afgenomen. De voordelen van het mondeling afnemen van een enquête zijn dat het minder voorbereiding kost, dat de onderzoeker een goede controle heeft op het invullen van de vragenlijst, dat er weinig onvolledige lijsten zullen zijn en dat er relatief weinig non-respons is. De nadelen van een mondelinge enquête is dat de respondenten zich minder anoniem voelen en dat zij sociaal wenselijke antwoorden kunnen geven (Baarda et al., 2007).

De enquêtes zijn afgenomen in 'Winkelcentrum Klarendal'. Het winkelcentrum ligt ongeveer in het midden van de wijk Klarendal. Er zijn verschillende winkels aanwezig zoals een supermarkt, een bakker, een toko en een textielsuper. Er kan dus worden verondersteld dat het winkelcentrum klanten vanuit alle buurten van de wijk Klarendal trekt en vanuit alle lagen van de Klarendalse bevolking. De eerste vraag die aan de respondenten is gesteld is: "Woont u in Klarendal?". Door middel van het stellen van deze vraag zijn mensen die buiten Klarendal wonen uitgesloten van deelname aan de enquête. In totaal hebben 84 respondenten mee willen werken aan het beantwoorden van de vragenlijst. Dit aantal is voldoende om een gedegen onderzoek uit te voeren.

De enquêtes zijn op vier verschillende dagen afgenomen door de onderzoeker. Alle enquêtes zijn door de onderzoeker voorgelezen aan de respondenten en zijn door de onderzoeker ingevuld.

4.4 Methode van data-analyse

De enquête bevat, op vraag 2 na, alleen gesloten vragen met een vooraf aangegeven keuzemogelijkheid. De data die zijn verzameld zijn dan ook grotendeels kwantitatief van aard. De kwantitatieve data zijn geanalyseerd met behulp van het statistische computerprogramma SPSS. De data die zijn verzameld zijn in eerste instantie beschreven, er is gekeken naar de aanwezigheid van verschillen in de beoordelingen tussen groepen en als laatste is gekeken naar de relaties tussen de beoordelingen van verschillende stellingen.

Om te kijken of respondenten uit verschillende groepen, die worden onderscheiden door de verschillende kenmerken, de stellingen vergelijkbaar hebben beoordeeld, zijn er twee verschillende toetsen uitgevoerd.

De Mann-Whitney toets is toegepast om na te gaan of het geslacht van de respondent invloed heeft op de beoordeling van de stellingen. De Mann-Whitney toets is een niet-parametrische toets die wordt gebruikt wanneer niet wordt voldaan aan de veronderstellingen van de t-toets. De t-toets veronderstelt dat de variabele interval of ratio geschaald is en dat de populatie normaal verdeeld is. Omdat de keuzemogelijkheid voor de beoordeling van de stellingen ordinaal geschaald is kan de t-toets niet worden gebruikt en daarom is gekozen voor de niet-parametrische Mann-Whitney toets. Met de Mann-Whitney toets kan worden getoetst of twee onafhankelijke steekproeven uit populaties met dezelfde verdeling komen (Huizingh, 2006). In dit onderzoek wordt de Mann-Whitney toets gebruikt om te vergelijken of mannen de stellingen hetzelfde beoordelen als vrouwen. De nulhypothese luidt dat er geen verschil is in de beoordeling van de stellingen tussen mannen en vrouwen. De berekening van de Mann-Whitney toets werkt als volgt: de data van beide groepen worden gecombineerd en de rangnummers worden bepaald. Vervolgens wordt van de twee groepen de gemiddelde rangnummers bepaald (Norušis, 2000). Wanneer het significantieniveau dat hierbij hoort lager is dan 5 procent zal

de nulhypothese worden verworpen en kan worden aangenomen dat er een verschil is in de beoordeling van de stellingen tussen mannen en vrouwen. De rangnummers geven aan of mannen of juist vrouwen de stellingen positief dan wel negatief beoordelen. Als het significantieniveau hoger is dan 5 procent wordt de nulhypothese aangenomen en is er geen verschil aangetoond in het beoordelen van de stellingen tussen mannen en vrouwen.

Wanneer er meer dan twee groepen worden onderscheiden, bijvoorbeeld 4 leeftijdsgroepen, wordt de Kruskal-Wallis toets toegepast om te kijken of er een verschil is in de beoordeling van de stellingen tussen de groepen. De berekening van de Kruskal-Wallis toets is gelijk aan de Mann-Whitney toets, behalve dat de Kruskal-Wallis toets meerdere groepen met elkaar vergelijkt. Evenals bij de Mann-Whitney toets moeten de variabelen bij de Kruskal-Wallis toets ordinaal geschaald zijn. De Kruskal-Wallis toets is een goed alternatief voor variantieanalyse wanneer niet wordt voldaan aan de voorwaarden dat de variabele interval- of ratio geschaald is en de populatie normaal verdeeld is (Huizingh, 2006). De nulhypothese luidt bij deze toets dat er geen verschil is in de beoordeling van de stellingen tussen de groepen. Wanneer het significantieniveau hoger is dan 5 procent wordt de nulhypothese aangenomen en is er geen verschil aangetoond in de beoordelingen tussen de verschillende groepen. Echter, wanneer het significantieniveau lager is dan 5 procent zal de nulhypothese verworpen moeten worden en kan worden aangenomen dat er een verschil is in de beoordeling van de stellingen tussen de groepen. De rangnummers geven inzicht in de verschillen in de beoordelingen van de verschillende groepen. De beoordelingen worden in oplopende volgorde gerangschikt en voor elke groep wordt het aantal beoordelingen (N) en het gemiddelde rangnummer getoond (Huizingh, 2006). In dit onderzoek is het aantal beoordelingen in alle gevallen 84 en het gemiddelde rangnummer voor alle beoordelingen 42. Aan de hand van dit getal kan worden gekeken of een bepaalde groep boven of onder het gemiddelde van de steekproef uitkomt.

Het is interessant hoe de beoordeling van de verschillende stellingen zich tot elkaar verhouden. Is er een positief verband, een negatief verband, of helemaal geen verband? Door het berekenen van de Spearman rangcorrelatie (Spearman's rho) is het mogelijk om de aanwezige samenhang op te merken. De Spearman rangcorrelatie is een alternatief voor de Pearson correlatie. Waar de Pearson correlatie de data direct gebruikt, gebruikt de Spearman rangcorrelatie rangnummers. De Spearman rangcorrelatie is dan ook geschikt voor ordinale variabelen. Wanneer de rangcorrelatiecoëfficiënt 1 is, is er een perfect positief verband. Bij een uitkomst van -1 is er ook een perfecte samenhang, maar deze samenhang is negatief. Hoe dichter de uitkomst bij 0 komt, des te kleiner is de samenhang. Een uitkomst van exact 0 betekent dat er geen enkele samenhang is tussen de variabelen.

Naast de kwantitatieve data heeft de onderzoeker tijdens het afnemen van de enquêtes ook kwalitatieve data verworven. Tijdens het invullen van de vragenlijst hadden veel respondenten de behoefte om nog het één of ander toe te voegen of om de discussie over één van de onderwerpen

aan te gaan. Deze vergaarde kwalitatieve informatie zal in het hoofdstuk 7 worden gebruikt bij het analyseren van de data.

5. Case: Klarendal

In dit vijfde hoofdstuk zal een kijkje worden genomen in de Arnhemse wijk Klarendal. In de eerste paragraaf zal een historisch overzicht van de wijk worden gegeven. Vervolgens zal in paragraaf 5.2 het hedendaagse Klarendal worden besproken aan de hand van enkele feiten en cijfers. In paragraaf 5.3 zal wat worden verteld over de leefbaarheid in Klarendal die is 'vastgesteld' met behulp van de Leefbaarometer. De volgende paragraaf zal gaan over het cultureel erfgoed dat Klarendal bezit. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een overzicht van de herbestemmingsprojecten in Klarendal die financieel door het Rijk worden ondersteund.

5.1 Geschiedenis van Klarendal

Klarendal is van oorsprong een negentiende eeuwse arbeiderswijk en daarmee één van de oudste wijken van de stad Arnhem. De wijk is de eerste stadsuitbreiding buiten de Arnhemse muren en ontstond als gevolg van de grote toestroom van arbeiders in de negentiende eeuw. Vanaf omstreeks 1830 is de wijk geleidelijk gegroeid van de Velperpoort naar het noordoosten langs de Hommelseweg, Klarendalseweg en de Rosendaalseweg (zie figuur 5.1). Tussen deze uitvalswegen kwamen nieuwe straten waar steeds meer schamele arbeidershuisjes werden gebouwd. In 1856 werd Klarendal gescheiden van de rest van de stad door de aanleg van de spoorlijn van Arnhem via Zevenaar naar Duitsland. Halverwege de negentiende eeuw ontstonden de eerste initiatieven van kerken en liefdadigheidsinstellingen voor een betere huisvesting van arbeiders. Het eerste voorbeeld hiervan in Klarendal is het Luthers Hofje, gelegen aan de Hommelseweg. Klarendal heeft zich aan het eind van de negentiende eeuw ontwikkeld tot een volwaardig stadsdeel, met woningen, maar ook kerken, scholen, winkels en bedrijven (Vredenberg, 2010).

In de negentiende eeuw werden veel militaire gebouwen in de stad Arnhem gebouwd. Deze militaire gebouwen werden vanaf het midden van de negentiende eeuw tot het begin van de twintigste eeuw voornamelijk in Klarendal geplaatst. Klarendal kreeg een tweetal kazernes, een militair hospitaal en een militaire bakkerij. In 1870 werd de molen gebouwd, welke nog steeds beeldbepalend is voor de wijk (Vredenberg, 2010).

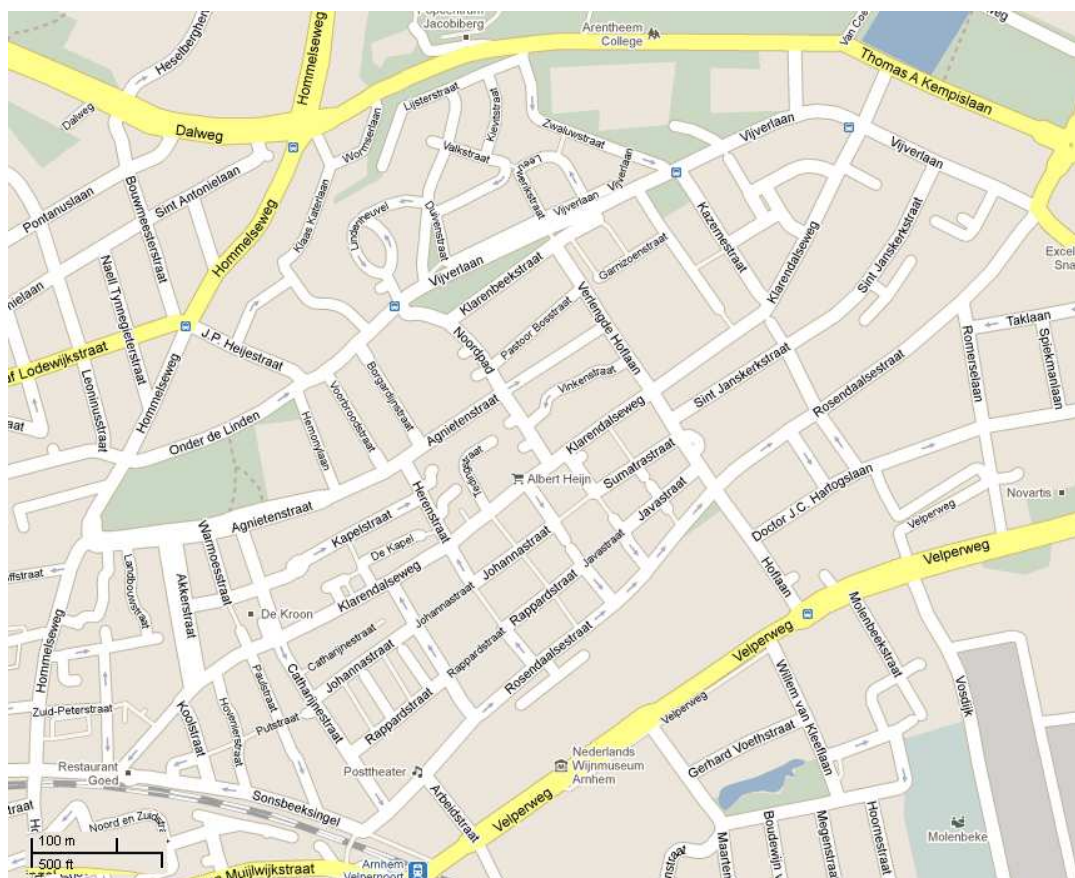
Aan het eind van de negentiende eeuw en aan het begin van de twintigste eeuw bleek dat de kwaliteit van de woningen erg slecht was en er werd een ingrijpende sanering uitgevoerd. Veel mensen werden uit hun huis gezet welke vervolgens werden gesloopt. Er werden moderne woningcomplexen gebouwd door Woningvereniging Openbaar Belang en de gemeente investeerde onder meer in straten en nieuwe schoolgebouwen. Rond 1905 was de wijk grotendeels volgebouwd. Vanwege de komst van de Woningwet werden er strengere eisen aan woningen gesteld. Woningvereniging Openbaar Belang achtte zich niet langer in staat om zonder verlies te lijden, goede en toch betaalbare woningen te bouwen. Pas in de jaren dertig werden er weer grotere aantallen woningen gebouwd. Na

de Tweede Wereldoorlog bleek het onderhoud en vernieuwing van de woningen in Klarendal een groot probleem te zijn. De gemeente stelde voor het woningbestand van de wijk bijna volledig te slopen. Hiertegen kwam hevig verzet van de bewoners. In de jaren zeventig en tachtig kwam uiteindelijk een stadsvernieuwing tot stand waarbij renovatie, nieuwbouw en instandhouding werden gecombineerd. De stadsvernieuwing heeft geleid tot meer en betere scholen, winkels en voorzieningen in de wijk, maar heeft het gestreefde woonklimaat niet bereikt. Problemen met drugsoverlast en illegale prostitutie hielden aan. Door bezuinigingen werden de problemen niet opgelost. Klarendal bleef tot eind vorige eeuw ‘Nederlands mooiste probleemwijk’ (Vredenberg, 2010).

5.2 Hedendaags Klarendal

Klarendal is nog steeds een echte volkswijk. Tegenwoordig heeft Klarendal ruim 7.200 inwoners. Deze inwoners wonen in ongeveer 3.700 woningen. Ongeveer 40 procent van de woningvoorraad van Klarendal is van voor de Tweede Wereldoorlog, de rest dateert grotendeels uit de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. Slechts een kwart van de woningvoorraad bestaat uit koopwoningen. In de wijk wonen relatief veel mensen in de leeftijdscategorie twintig tot veertig jaar, met een grote diversiteit aan etnische en culturele achtergronden (Gemeente Arnhem, 2011). Figuur 5.1 laat een plattegrond van de Arnhemse wijk zien.

Figuur 5.1: Plattegrond van de wijk Klarendal

Bron: Google Maps (2011)

Klarendal grenst aan de noordzijde van de stad. Het centrum van Arnhem en Klarendal worden gescheiden door het spoor. Westelijk wordt Klarendal begrensd door de Hommelseweg, oostelijk door de Rosendaalsestraat en noordelijk door de Thomas A Kempislaan.

In 2000 is een nieuw begin gemaakt in de wijk. De gemeente en het Wijkplatform hebben de handen ineen geslagen en het project Klarendal Kom Op gelanceerd. Het doel van dit project was de kwaliteit van wonen en samenleven in Klarendal duurzaam te verbeteren. In 2005 werd dit project opgevolgd door het project Klarendal Gaat Door. Er werd opnieuw geld beschikbaar gesteld voor sportactiviteiten, versterking van de wijk economie en versterking van de sociale contacten. De gemeentelijke betrokkenheid liep via een projectwethouder en een stuurgroep. Met name de ontwikkeling van het Modekwartier en de verplaatsing van het oude Stationspostkantoor als nieuw ontmoetingscentrum in de wijk hebben de wijk een impuls gegeven (Vredenberg, 2010).

In 2006 is het Modekwartier geopend. Aan de zuidelijke rand van de wijk heeft volkshuisvesting een groot aantal huizen aangekocht en opgeknapt om ze vervolgens tegen lage prijzen te verhuren aan creatieve ondernemers in de modebranche. De schaal en de sfeer van de oude panden met winkelruimten passen goed bij de ondernemende modemakers. Momenteel hebben al tientallen modeontwerpers zich gevestigd in het Modekwartier (Vredenberg, 2010).

Figuur 5.2: Voormalig Stationspostkantoor

Naast het Modekwartier dat zich in Klarendal heeft gevestigd, is ook het voormalig Stationspostkantoor herbouwd aan de zuidelijke rand van Klarendal. Figuur 5.2 laat de huidige situatie zien. Het Stationspostkantoor werd oorspronkelijk in 1887 gebouwd naast het toenmalige spoorwegstation van Arnhem. Het gebouw werd in 2005 afgebroken om het nieuwe station aan te kunnen leggen. Het Stationspostkantoor is in 2007 in de wijk Klarendal als bouw pakket weer samengevoegd en gerestaureerd. Momenteel doet het voormalige Stationspostkantoor dienst als restaurant (Vredenberg, 2010).

Bron: Open monumentendag Arnhem (2010)

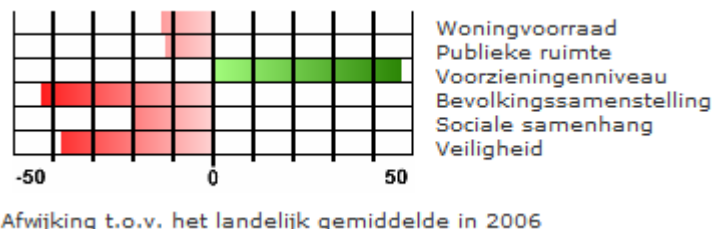
Door de komst van het Modekwartier en het voormalige Stationspostkantoor, is de voorheen sterk verloederde zuidelijke rand van de wijk sterk verbeterd. Klarendal is een aantrekkelijke wijk geworden voor studenten en creatieve ondernemers. Door de groei van het aantal hoogopgeleiden in de wijk kan een tendens van gentrification ontstaan (Gemeente Arnhem, 2010).

Ondanks deze positieve ontwikkelingen in de wijk wordt Klarendal nog steeds gezien als een probleemwijk. Dit komt onder andere door het werkloosheidscijfer en het inkomensniveau. 10,8 procent van de beroepsbevolking in Klarendal is werkloos. Hoewel dit cijfer vijf jaar geleden fors hoger was, bevindt de werkloosheid in Klarendal zich nog ver boven het stedelijk gemiddelde. Het gemiddelde inkomen is in Klarendal de laatste vijf jaar licht gestegen en is vergelijkbaar met het gemiddelde inkomen in andere probleemwijken. Toch blijft de groei van het inkomen achter in vergelijking met de gemiddelde stedelijke groei. Andere negatieve punten van de wijk zijn dat inwoners aangeven dat er huiselijk geweld plaatsvindt, inwoners ervaren verloedering en er vindt relatief veel schooluitval plaats. Daarentegen is men tevreden over de goede voorzieningen voor jongeren en dat relatief veel inwoners contact hebben met buurtbewoners met een andere etnische achtergrond (Gemeente Arnhem, 2010).

5.3 Leefbaarheid in Klarendal

Volgens de Leefbaarometer, die in hoofdstuk 2 is besproken, was de leefbaarheidsituatie in Klarendal in 2008 matig positief. Zoals in figuur 5.3 te zien is, scoort Klarendal positief op het aantal voorzieningen in de wijk in vergelijking met het gemiddelde van alle andere Nederlandse wijken in 2006. De overige deelscores, te weten woningvoorraad, bevolkingssamenstelling, sociale samenhang en veiligheid scoren allen negatief ten opzichte van het landelijke gemiddelde in 2006.

Figuur 5.3: Leefbaarheid in Klarendal in 2008

Bron: Leefbaarometer (2008)

Wanneer we verder inzoomen op de wijk en de wijk in buurten verdelen kunnen we constateren dat de leefbaarheid volgens de Leefbaarometer niet over de gehele wijk gelijk is. Klarendal bestaat uit de volgende buurten: Onder de Linden, Klarendal Noord, Klarendal Zuid en de Sint Janskerkstraat en omgeving. De leefbaarheid in de buurten Klarendal Noord en Klarendal Zuid zijn respectievelijk matig positief en matig beoordeeld. In de andere twee buurten is de leefbaarheid positief beoordeeld. Voor elke buurt is het beeld vergelijkbaar. De dimensie voorzieningen wordt positief beoordeeld in vergelijking met het landelijke gemiddelde in 2006 en de overige dimensies scoren negatief ten opzichte van het landelijke gemiddelde in 2006. In het volgende hoofdstuk zullen de resultaten van de enquête worden besproken en zal naar voren komen of de bewoners van Klarendal de leefbaarheid positief dan wel negatief beoordelen.

5.4 Cultureel erfgoed in Klarendal

Klarendal wordt door Lörzing et al. (2008) als een aantrekkelijk woonmilieu bestempeld, omdat de wijk een afwisselend stratenpatroon heeft en gebouwen uit verschillende bouwperiodes. Klarendal telt 12 beschermde rijksmonumenten, 38 beschermde gemeentelijke monumenten, 59 objecten die op de gemeentelijke monumentenlijst worden geplaatst, twee rijksbeschermd stadsgezichten en één gemeentelijk beschermd stadsgezicht. Opvallende monumenten zijn molen De Kroon, de St. Jan de Doperkerk, het Luthers Hofje en een aantal tuindorpwoningen in het rijksbeschermd stadsgezicht Mussenberg. Een lijst van alle rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en beschermde stadsgezichten in Klarendal is als bijlage toegevoegd (bijlage 4).

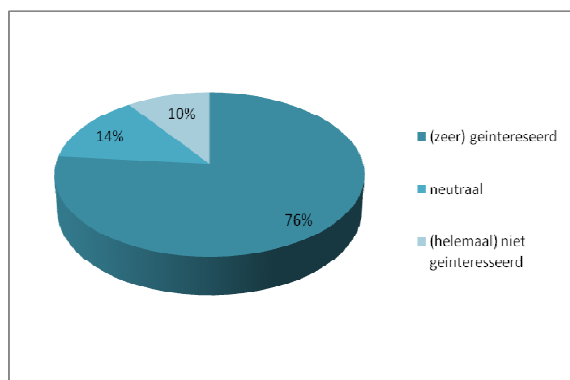
De gemeente Arnhem heeft in 2008 een stadsenquête gehouden onder haar bewoners. In deze enquête werd onder andere aandacht besteed aan het cultureel erfgoed in Arnhem. Klarendal wordt gerekend tot de wijken met een bovengemiddeld bijzondere bebouwing. 57 procent van de bewoners van wijken met een bovengemiddeld bijzondere bebouwing hebben interesse in cultureel erfgoed. Een algemene conclusie die is getrokken uit de stadsenquête luidt: 'Arnhemmer hecht aan erfgoed' (Gemeente Arnhem, 2009-A). Voor dit onderzoek is het interessant er achter te komen of de bewoners van Klarendal ook aan erfgoed hechten.

De stadsenquête bevatte twee vragen die zouden kunnen leiden tot voorgaande conclusie. Dit zijn de vragen:

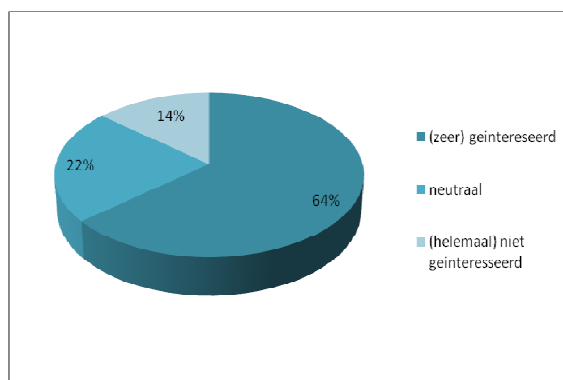
- Wilt u voor elk van de volgende elementen van cultureel erfgoed in Arnhem aangeven of u daarin geïnteresseerd bent?
- Vindt u het belangrijk dat er in Arnhem bepaalde elementen aanwezig zijn die tot het cultureel erfgoed van Arnhem behoren?

Voor beide vragen waren de elementen: monumentale gebouwen; monumentale fonteinen, sluisen of bruggen, cultuurhistorische waterlopen en beken; monumentale landgoederen en parken; en archeologische opgravingen. In de figuren 5.4a tot en met 5.4d is te zien hoe de bewoners van Klarendal de eerste vraag hebben beantwoord.

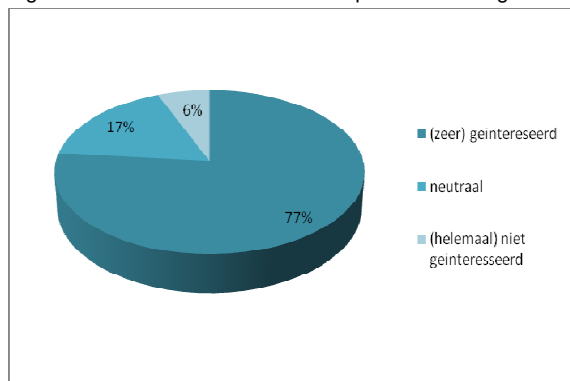
Figuur 5.4a: Interesse monumentale gebouwen

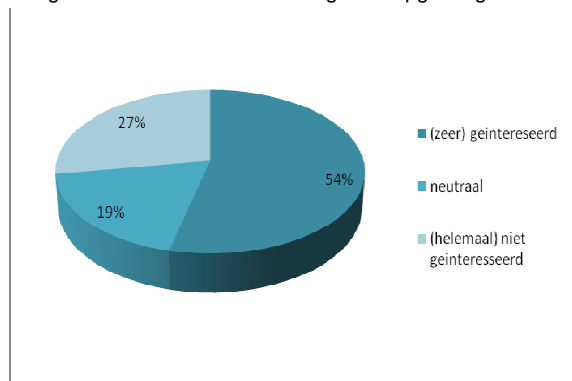
Figuur 5.4b: Interesse monumentale fonteinen, sluisen ed

Figuur 5.4c: Interesse monumentale parken en landgoederen

Figuur 5.4d: Interesse archeologische opgravingen

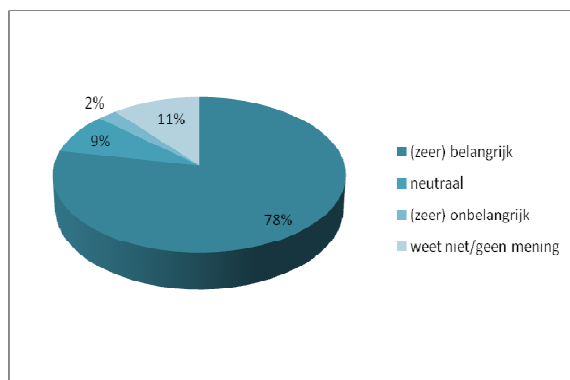

Bron figuur 5.4a t/m 5.4d: Eigen bewerking gegevens Stadsenquête 2008 (Gemeente Arnhem, 2009-B)

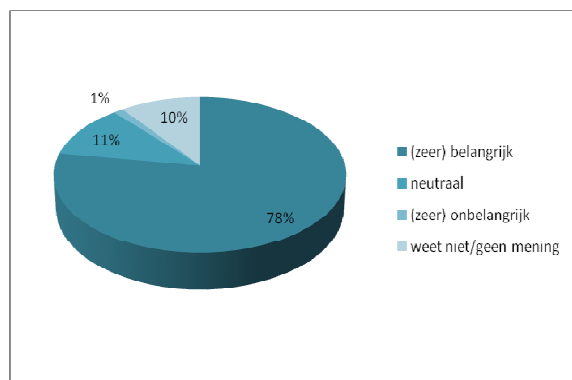
Uit de figuren valt op te maken dat Klarendallers over het algemeen een redelijk grote interesse hebben voor cultureel erfgoed, in het bijzonder voor monumentale gebouwen en monumentale parken en landgoederen.

De antwoorden van de bewoners van Klarendal op de tweede vraag uit de stadsenquête over het belang van cultureel erfgoed in Arnhem zijn weergegeven in de figuren 5.5a tot en met 5.5d.

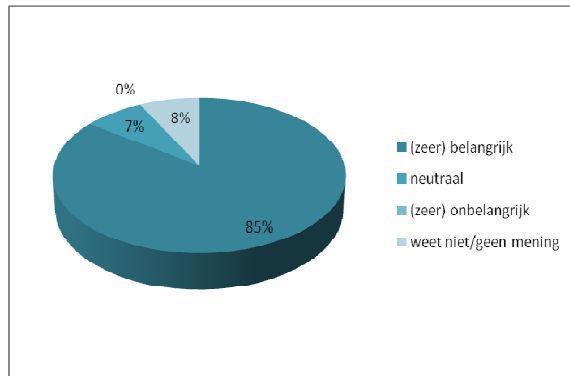
Figuur 5.5a: Belang monumentale gebouwen

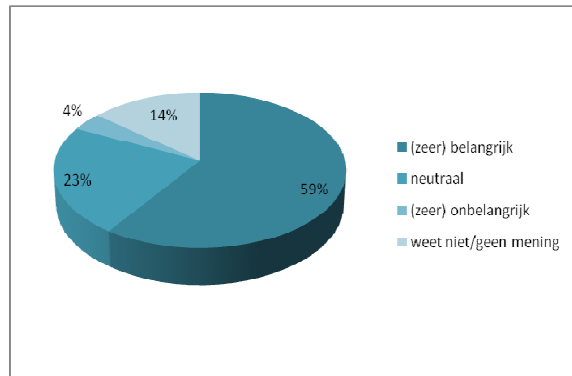
Figuur 5.5b: Belang monumentale fonteinen, sluizen e.d.

Figuur 5.5c: Belang monumentale parken en landgoederen

Figuur 5.5d: Belang archeologische opgravingen

Bron figuur 5.5a t/m 5.5d: Eigen bewerking gegevens Stadsenquête 2008 (Gemeente Arnhem, 2009-B)

Uit de figuren blijkt dat Klarendallers erfgoed belangrijk vinden. Klarendallers vinden het voornamelijk belangrijk dat monumentale parken en landgoederen aanwezig zijn in Arnhem.

Wel moet worden opgemerkt dat de vragen gaan over cultureel erfgoed in heel Arnhem en niet specifiek over de wijk Klarendal.

5.5 Verdeling geld herbestemming erfgoed

Zoals in het eerste en derde hoofdstuk al benoemd heeft het Rijk in 2009 en 2010 geld beschikbaar gesteld voor het herbestemmen van cultureel erfgoed in aandachtswijken. Het toenmalige kabinet wilde op deze manier er aan bijdragen dat beeldbepalende gebouwen en terreinen herkenbare 'landmarks' blijven omdat ze een belangrijke rol spelen voor de geschiedenis van de wijk. Zowel in de eerste als in de tweede tranche heeft de gemeente Arnhem geld ontvangen om projecten in Klarendal te ondersteunen. In 2009 heeft de gemeente Arnhem € 100.000 gekregen voor het herbestemmen van de Menno van Coehoornkazerne (VROM, 2009). In 2010 heeft de Menno van Coehoornkazerne opnieuw een impuls gekregen van het Rijk van € 33.750. Daarnaast hebben het Kindertehuis aan de Sonsbeeksingel en School III aan Onder de Linden respectievelijk € 38.750 en € 80.000 gekregen. Alle drie gebouwen zijn gemeentelijke monumenten (VROM, 2010).

Momenteel worden alle drie gebouwen, zoals in figuur 5.6 te zien is, gerenoveerd. De Menno van Coehoornkazerne krijgt meerdere functies, zo komen er appartementen, twee verschillende sportscholen en wordt er een taalschool gevestigd. Het voormalig Kindertehuis wordt verbouwd tot een kleinschalig wooncomplex. Het laatste project, School III, krijgt een nieuwe functie. Dit gebouw wordt gerenoveerd en gaat een gezondheidscentrum herbergen.

Figuur 5.6: Menno van Coehoornkazerne, Kindertehuis en School III tijdens de renovatie

Bron: Ruitenber (2011)

5.6 Conclusie

De aandachtswijk Klarendal is een volkswijk met haar eigen problemen en krachten. Problemen in de wijk zijn het hoge werkloosheidscijfer en het lage inkomensniveau. Daarnaast geeft de

Leefbaarometer aan dat de dimensies woningvoorraad, bevolkingssamenstelling, sociale samenhang en veiligheid in Klarendal onder het landelijke gemiddelde scoren. Het voorzieningenniveau is wel hoger dan gemiddeld in de wijk. Het grote aantal monumenten in Klarendal is een kracht van de wijk. Uit onderzoek van de gemeente Arnhem is gebleken dat Klarendallers geïnteresseerd zijn in erfgoed en het erfgoed belangrijk vinden. Het herbestemmen van cultureel erfgoed wordt in Klarendal door het Rijk gestimuleerd door een financiële impuls voor drie gemeentelijke monumenten. In de volgende twee hoofdstukken zal naar voren komen of het beeld dat in dit hoofdstuk van Klarendal is geschetst ook in de resultaten van de enquêtes terug komt.

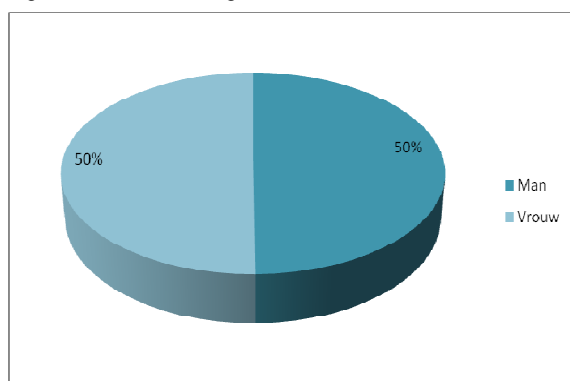
6. Kenmerken van de respondenten

In dit hoofdstuk worden de kenmerken van de respondenten besproken. De inwoners van Klarendal worden in dit onderzoek vertegenwoordigd door 84 respondenten die mee hebben gewerkt aan de enquête. In dit hoofdstuk wordt gekeken of de steekproef vergelijkbaar is met de bevolking van Klarendal. De steekproef wordt vergeleken met de gegevens van de statistische database van de gemeente Arnhem, Arnhem in Cijfers. Achtereenvolgens komen geslacht, leeftijd en de woonbuurt van de respondenten aan de orde. Vervolgens zal worden besproken wat het opleidingsniveau is van de respondenten en hoe lang zij al in Klarendal wonen. Naast het vergelijken van de steekproef met de populatie wordt ook gekeken naar de eventuele verschillen in het beoordelen van de stellingen van de enquête tussen verschillende groepen respondenten. De kenmerken worden partieel getoetst, maar het kan ook zo zijn dat verschillende kenmerken met elkaar samenhangen, zoals bij leeftijd en opleiding, en leeftijd en het aantal jaren dat de respondent in de wijk woont. Waar deze samenhang wordt verwacht wordt onderzocht of deze aanwezig is.

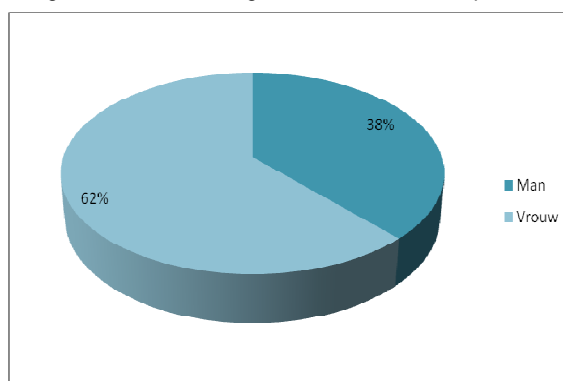
6.1 Geslacht

De verhouding mannen en vrouwen die zijn geënquêteerd komt niet geheel overeen met de verdeling in de populatie zoals in figuur 6.1a en 6.1b te zien is. In de steekproef zijn de vrouwen oververtegenwoordigd. Dit komt waarschijnlijk doordat de enquêtes overdag zijn afgenomen bij een winkelcentrum. Het kan nog steeds zo zijn dat minder vrouwen overdag werken en dat het voornamelijk vrouwen zijn die boodschappen halen. Of de oververtegenwoordiging van vrouwen in de steekproef een probleem oplevert, is pas duidelijk wanneer bekend is of mannen en vrouwen de stellingen verschillend beoordelen.

Figuur 6.1a: Verhouding man/vrouw in Klarendal

Figuur 6.1b: Verhouding man/vrouw van de respondenten

Bron: Gemeente Arnhem (2011)

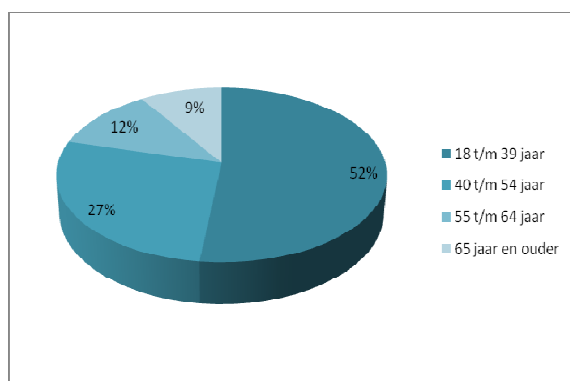
Met behulp van de Mann-Whitney toets is nagegaan of de twee onafhankelijke groepen, mannen en vrouwen, de stellingen gelijk hebben beoordeeld. De nulhypothese luidt: 'De beoordeling van de stellingen is voor mannen en vrouwen gelijk'. Er is een betrouwbaarheidsinterval van 95 procent

gehanteerd. Wanneer het significantieniveau dus kleiner is dan 5 procent ($P < 0,05$) is er een verschil in de beoordeling van de stellingen door mannen en vrouwen. Uit de resultaten van de Mann-Whitney toets blijkt dat de significantieniveaus voor alle stellingen hoger dan 0,05 zijn. Er kan dus worden aangenomen dat er geen verschil is in de beoordeling van de stellingen tussen mannen en vrouwen. Bij het interpreteren van de gegevens hoeft dan ook geen rekening worden gehouden met de scheve man/vrouw verhouding.

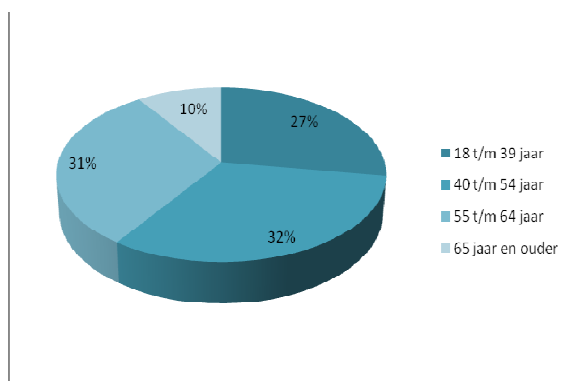
6.2 Leeftijd

De leeftijd van de respondenten is in categorieën verdeeld. Zoals in figuur 6.2a en 6.2b is te zien, is het aantal 18 tot en met 39 jarigen ondervertegenwoordigd in de steekproef. In Klarendal valt meer dan de helft van de bewoners binnen deze leeftijdscategorie, in de steekproef is dit slechts een kwart. Daarentegen is de leeftijdscategorie 55 tot en met 64 oververtegenwoordigd in de steekproef. De overige twee categorieën komen redelijk overeen met de verdeling zoals Arnhem in Cijfers weergeeft.

Figuur 6.2a: Leeftijdscategorieën in Klarendal

Figuur 6.2b: Leeftijdscategorieën van de respondenten

Bron: Gemeente Arnhem (2011)

Om na te gaan of de respondenten uit de verschillende leeftijdsgroepen de stellingen gelijk beoordelen wordt de Kruskal-Wallis toets uitgevoerd. De nulhypothese luidt: 'De beoordeling van de stellingen is gelijk voor de respondenten uit de verschillende leeftijdsgroepen'. Na uitvoering van de toets blijkt dat de beoordeling van zeven stellingen significant verschilt tussen de verschillende leeftijdsgroepen. In tabel 6.1a zijn de significante verschillen weergegeven.

Tabel 6.1a: Significante resultaten Kruskal-Wallis toets (leeftijd)

	1. Ik voel me een echte Klarendaller	3. Ik vind Klarendal een mooie wijk	7. Ik vind dat het Militair Hospitaal echt bij Klarendal hoort	8. Ik vind dat Molen de Kroon echt bij Klarendal hoort	9. Ik vind dat het voormalig Stationspostkantoor echt bij Klarendal hoort	11. Ik vind dat de Mussenberg echt bij Klarendal hoort	13. Ik identificeer me met het erfgoed in Klarendal
Chi-square	15,032	8,499	8,102	12,692	10,035	7,861	9,850
Df	3	3	3	3	3	3	3
Asymp. Sig	0,002	0,037	0,044	0,005	0,018	0,049	0,020

Tabel 6.1b: Gemiddelde rangnummers (leeftijd)

Leeftijdscategorie	N	1. Ik voel me een echte Klarendaller	3. Ik vind Klarendal een mooie wijk	7. Ik vind dat het Militair Hospitaal echt bij Klarendal hoort	8. Ik vind dat Molen de Kroon echt bij Klarendal hoort	9. Ik vind dat het voormalig Stationspostkantoor echt bij Klarendal hoort	11. Ik vind dat de Mussenberg echt bij Klarendal hoort	13. Ik identificeer me met het erfgoed in Klarendal
		Mean rank	Mean rank	Mean rank	Mean rank	Mean rank	Mean rank	Mean rank
18 t/m 39 jaar	23	54	48	44	52	36	48	54
40 t/m 54 jaar	27	47	49	51	45	49	48	42
55 t/m 64 jaar	26	30	33	34	35	48	32	38
65 jaar en ouder	8	33	35	38	31	24	42	27

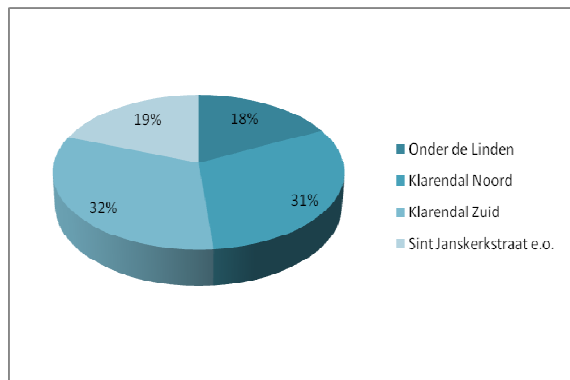
De gemiddelde rangnummers uit tabel 6.1b worden als volgt geïnterpreteerd: Hoe lager het gemiddelde rangnummer, hoe positiever de beoordeling van de groep respondenten en omgekeerd. Het algemene beeld dat uit bovenstaande tabel kan worden gehaald is dat oudere respondenten over het algemeen de stellingen positiever hebben beoordeeld dan jongere respondenten. Dit geldt echter niet voor alle stellingen. De beoordeling van de stelling 'Ik vind dat het voormalig Stationspostkantoor echt bij Klarendal hoort' is opmerkelijk, omdat deze stelling een opvallend laag gemiddeld rangnummer heeft voor de respondenten in de leeftijdscategorie 18 tot en met 39 jaar.

In de analyse, die in het volgende hoofdstuk wordt uitgevoerd, is het van belang rekening te houden met het feit dat de leeftijden van de respondenten niet overeenkomen met de Klarendalse bevolking en dat de leeftijd van de respondenten invloed heeft op de beoordeling van de stellingen die in tabel 6.1a en 6.1b worden genoemd.

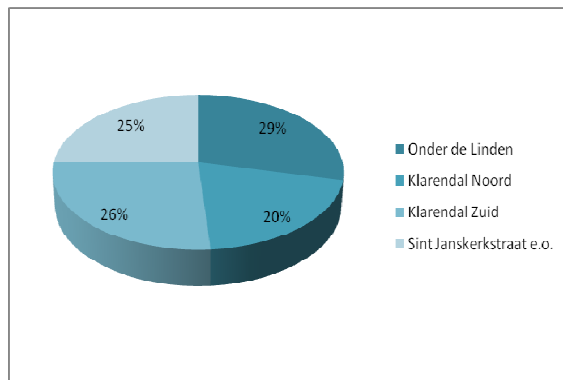
6.3 Buurt

De enquête is afgenomen in 'Winkelcentrum Klarendal'. Zoals in het vorige hoofdstuk al is genoemd is Klarendal verdeeld in de wijken Onder de Linden, Klarendal Noord, Klarendal Zuid en de Sint Janskerkstraat en omgeving. Omdat het winkelcentrum midden in Klarendal ligt is de kans groot dat respondenten uit alle buurten van de wijk komen. In figuur 6.3a en 6.3b is te zien hoe de inwoners van Klarendal zijn verdeeld over de buurten en hoe deze verdeling binnen de steekproef is. De wijken Onder de Linden en Sint Janskerkstraat en omgeving zijn oververtegenwoordigd en Klarendal Noord en Klarendal Zuid zijn ondervertegenwoordigd in de steekproef.

Figuur 6.3a: Verdeling over buurten in Klarendal

Figuur 6.3b: Verdeling over buurten van de respondenten

Bron: Gemeente Arnhem (2011)

Het blijkt, na uitvoering van de Kruskal-Wallis toets, dat er geen verschil is in de beoordeling van de stellingen tussen de respondent uit de verschillende buurten, op één stelling na. De beoordeling van de stelling 'Ik voel me een echte Klarendaller' verschilt significant voor de respondenten uit de verschillende buurten. In tabel 6.2a en 6.2b is de uitkomst van de Kruskal-Wallis toets voor deze stelling af te lezen en zijn respectievelijk de gemiddelde rangnummers af te lezen.

Tabel 6.2a: Significante resultaten Kruskal-Wallis toets (buurt)

	1. Ik voel me een echte Klarendaller
Chi-square	10,164
df	3
Asymp. Sig	0,017

Tabel 6.2b: Gemiddelde rangnummers (buurt)

Buurt	N	Mean rank
Onder de Linden	24	55
Klarendal Noord	17	34
Klarendal Zuid	22	41
Sint Janskerkstraat eo	21	37

De gemiddelde rangnummers laten zien dat de respondenten uit Klarendal Noord zich het meest echt Klarendaller voelen en zich dus het meest identificeren met de wijk. De respondenten uit Onder de Linden voelen zich het minst Klarendaller. Deze respondenten voelen zich minst Klarendaller en identificeren zich dus minder met de wijk. In de analyse, die in het volgende hoofdstuk wordt uitgevoerd, moet rekening worden gehouden met de oververtegenwoordiging van het aantal

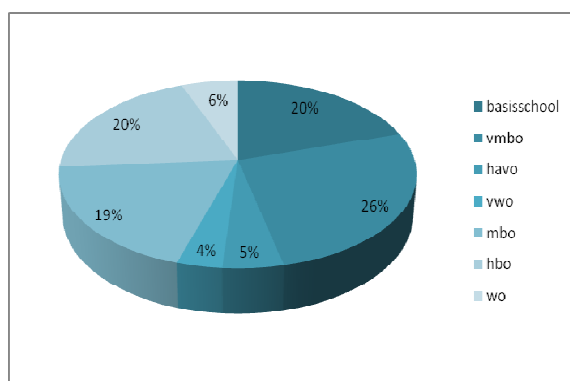
respondenten uit Onder de Linden en de Sint Janskerkstraat en omgeving en de ondervertegenwoordiging van het aantal respondenten uit Klarendal Noord en Klarendal Zuid.

Opmerkelijk is het feit dat er geen significante verschillen zijn aangetoond in de beoordeling van de stelling 'Klarendal is een leefbare wijk' voor respondenten uit verschillende buurten. De Leefbaarometer heeft aangegeven dat de leefbaarheid in Klarendal Noord en Klarendal Zuid respectievelijk matig positief en matig is. De leefbaarheid zou in Onder de Linden en de Sint Janskerkstraat en omgeving positief zijn (zie hoofdstuk 5). Deze verschillen in leefbaarheid zijn niet terug te vinden in de resultaten van de enquête.

6.4 Opleiding

Bijna de helft van de respondenten is, zoals in figuur 6.4 te zien is, relatief laag opgeleid en heeft alleen de basisschool doorlopen of een vmbo (of vergelijkbaar) diploma behaald. Helaas zijn er geen cijfers bekend over het opleidingsniveau van de gehele Klarendalse bevolking en kan hiermee dus geen vergelijking worden gemaakt.

Figuur 6.4: Opleidingsniveau van de respondenten

Om te onderzoeken of respondenten met verschillende opleidingsachtergronden de stellingen anders beoordelen is opnieuw de Kruskal-Wallis toets uitgevoerd. De significante resultaten zijn opgenomen in tabel 6.3a en 6.3b.

Tabel 6.3a: Significante resultaten Kruskal-Wallis toets (opleiding)

	1. Ik voel me een echte Klarendaller	2. Ik vind Klarendal een fijne wijk om in te wonen	8. Ik vind dat Molen de Kroon echt bij Klarendal hoort
Chi-square	26,073	15,64	13,331
df	6	6	6
Asymp. Sig	0,000	0,016	0,038

Tabel 6.3b: Gemiddelde rangnummers (opleiding)

Opleiding	N	1. Ik voel me een echte Klarendaller	2. Ik vind Klarendal een fijne wijk om in te wonen	8. Ik vind dat Molen de Kroon echt bij Klarendal hoort
		Mean rank	Mean rank	Mean rank
basisschool	17	26	37	39
vmbo	22	36	36	34
havo	4	30	22	41
vwo	3	66	61	71
mbo	16	43	43	46
hbo	17	58	53	48
wo	5	65	61	47

Uit de gemiddelde rangnummers blijkt dat de lager opgeleide respondenten de drie stellingen over het algemeen positiever beoordelen. Er is een belangrijke relatie tussen leeftijd en opleidingsniveau, zoals te zien is in tabel 6.4. Het zijn met name de oudere respondenten die laag zijn opgeleid en de jongere respondenten die een hogere opleiding hebben gevolgd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de het patroon van de rangnummers overeenkomt voor de kenmerken leeftijd en opleiding.

Tabel 6.4: Kruistabel opleiding en leeftijd

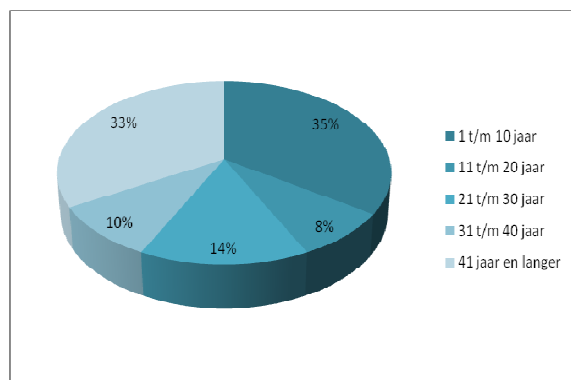
Leeftijdscategorie	Opleiding							Totaal
	basisschool	vmbo	havo	vwo	mbo	hbo	wo	
18 t/m 39 jaar	0	1	3	3	5	6	5	23
40 t/m 54 jaar	6	5	1	0	4	11	0	27
55 t/m 64 jaar	7	15	0	0	4	0	0	26
65 jaar en ouder	4	1	0	0	3	0	0	8
Totaal	17	22	4	3	16	17	5	84

Wel moet worden opgemerkt dat het aantal respondenten dat de havo, het vwo en het wo hebben afgerond te klein is om conclusies over te trekken.

6.5 Aantal jaren in de wijk

Aan de respondenten is ook de vraag gesteld hoe lang hij/zij al in Klarendal woont. De uitkomst van deze vraag is te zien in figuur 6.5. Een derde deel van de respondenten woont langer dan 41 jaar of langer in de wijk. 35 procent woont 10 jaar of korter in Klarendal.

Figuur 6.5: Aantal jaren dat de respondenten in Klarendal wonen

Het aantal jaren dat iemand in de wijk woont kan invloed hebben hoe hij/zij de wijk beoordeelt en de mate waarin hij/zij cultureel erfgoed belangrijk vindt. Door middel van het uitvoeren van de Kruskal-Wallis toets is gebleken dat er inderdaad een verschil is in het beoordelen van de stellingen uit de enquête tussen respondenten die verschillende periodes in de wijk wonen. In tabel 6.4a zijn de significante resultaten van de toets weergegeven.

Tabel 6.5a: Significante resultaten Kruskal-Wallis toets (aantal jaren in de wijk)

	1. Ik voel me een echte Klarendaller	2. Ik vind Klarendal een fijne wijk om in te wonen	6. Ik vind dat het Luthers Hofje echt bij Klarendal hoort	8. Ik vind dat Molen de Kroon echt bij Klarendal hoort	13. Ik identificeer me met het erfgoed in Klarendal	14. De mooie gebouwen dragen in Klarendal dragen bij aan mijn woonplezier	15. De mooie gebouwen in Klarendal maken de wijk leefbaarder
Chi-square	41,873	14,973	12,547	17,083	15,143	11,328	9,987
df	4	4	4	4	4	4	4
Asymp. Sig	0,000	0,005	0,014	0,002	0,004	0,023	0,041

Tabel 6.5b: Gemiddelde rangnummers (aantal jaren in de wijk)

Aantal jaren in de wijk	N	1. Ik voel me een echte Klarendaller	2. Ik vind Klarendal een fijne wijk om in te wonen	6. Ik vind dat het Luthers Hofje echt bij Klarendal hoort	8. Ik vind dat Molen de Kroon echt bij Klarendal hoort	13. Ik identificeer me met het erfgoed in Klarendal	14. De mooie gebouwen dragen in Klarendal dragen bij aan mijn woonplezier	15. De mooie gebouwen in Klarendal maken de wijk leefbaarder
		Mean rank	Mean rank	Mean rank	Mean rank	Mean rank	Mean rank	Mean rank
1 t/m 10 jaar	29	60	54	42	53	54	49	50
11 t/m 20 jaar	7	65	44	57	50	51	52	53
21 t/m 30 jaar	12	34	30	23	34	36	28	29
31 t/m 40 jaar	8	33	44	54	31	42	50	44
41 jaar en langer	28	25	35	44	37	31	38	38

Aan de rangnummers, die in tabel 6.4b zijn weergegeven, is te zien dat voornamelijk de twee stellingen over plaatsidentiteit ('Ik voel me een echte Klarendaller' en 'Ik identificeer me met het

erfgoed in Klarendal') een duidelijk beeld laten zien. Over het algemeen geldt voor deze stellingen dat hoe langer de respondent in de wijk woont des te lager is het gemiddelde rangnummer. Dit houdt in dat de respondenten die langer in de wijk wonen zich meer identificeren met de wijk en met het erfgoed in de wijk.

Ook hier is het kenmerk leeftijd niet los te zien van het aantal jaren dat een respondent in de wijk woont. In tabel 6.6 is te zien dat, zoals ook te verwachten is, de oudere respondenten langere tijd in de wijk wonen dan jongere respondenten. Het patroon van de rangnummers is voor de kenmerken leeftijd en aantal jaren in de wijk vergelijkbaar.

Tabel 6.6: Kruistabel aantal jaren in de wijk en leeftijdscategorie

	Aantal jaren in de wijk					Totaal
	1 t/m 10 jaar	11 t/m 20 jaar	21 t/m 30 jaar	31 t/m 40 jaar	41 jaar en langer	
18 t/m 39 jaar	18	1	3	1	0	23
40 t/m 54 jaar	9	5	6	0	7	27
55 t/m 64 jaar	2	1	3	8	12	26
65 jaar en ouder	0	0	0	0	8	8
Totaal	29	7	12	9	27	84

6.6 Conclusie

Uit de resultaten van dit hoofdstuk kan worden geconcludeerd dat de steekproef een representatieve weergave van de Klarendalse bevolking is. De kenmerken van de respondenten komen redelijk goed overeen met de kenmerken van de Klarendalse bevolking. De leeftijd van de respondenten en de buurt waar de respondenten vandaan komen komt slechts gedeeltelijk overeen met de Klarendalse bevolking. Hiermee zal in het volgende hoofdstuk, waar de gegevens verder worden geanalyseerd, rekening worden gehouden.

7. Resultaten: cultureel erfgoed, plaatsidentiteit en leefbaarheid

In dit zevende hoofdstuk zullen de resultaten van de enquête worden besproken. De eerste drie paragrafen bespreken elk één van de thema's die in dit onderzoek centraal staan: cultureel erfgoed, plaatsidentiteit en leefbaarheid. Vervolgens worden deze thema's aan elkaar verbonden.

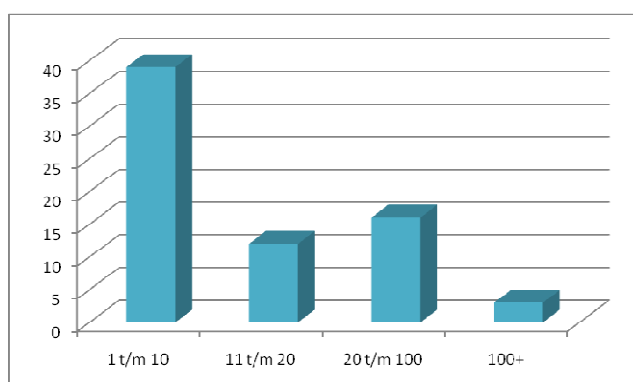
7.1 Cultureel erfgoed

Zoals al eerder gesteld heeft Klarendal veel cultureel erfgoed in de wijk. Met name het aantal monumenten is groot (voor de lijst zie bijlage 4). Het aantal rijksbeschermd en gemeentelijk beschermd monumenten is momenteel 49, hier komen binnenkort nog 59 gemeentelijke monumenten bij. Daarnaast heeft Klarendal een aantal (rijks)beschermd stadsgezichten.

7.1.1 Bewustzijn

De Klarendallers die mee hebben gewerkt aan het onderzoek kregen als eerste de vraag voorgelegd een schatting te geven van het aantal monumenten in de wijk. Veel respondenten vonden het erg lastig hierop een antwoord te geven, omdat ze geen enkel idee hadden hoeveel monumenten de wijk rijk is. De meeste respondenten hebben wel een antwoord gegeven, maar door de onzekerheid van de respondenten bij de

Figuur 7.1: Aantal monumenten volgens respondenten

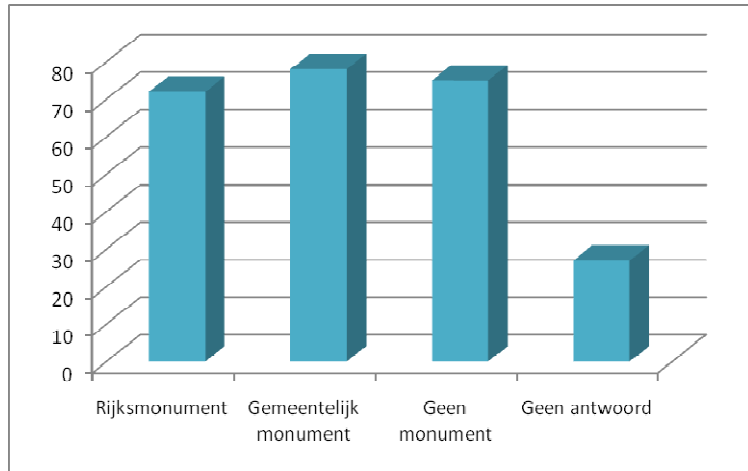

beantwoording zullen er geen harde conclusies worden getrokken uit de antwoorden op deze vraag over de hoeveelheid monumenten in Klarendal. In figuur 7.1 zijn de antwoorden weergegeven in een staafdiagram. De antwoorden lopen uiteen van 1 tot 400 monumenten. Gemiddeld werd het aantal monumenten in de wijk op ruim 32 geschat. 14 respondenten hebben geen antwoord op de eerste vraag kunnen geven. Ondanks het feit dat de antwoorden van de respondenten van lage waarde zijn, is de vraag niet nutteloos. Door het stellen van deze eerste vraag is duidelijk geworden dat de Klarendallers zich weinig tot niet bewust zijn van de aanwezigheid van de grote hoeveelheid monumenten in de wijk.

Ondanks de onwetendheid van de Klarendallers over de aanwezigheid van gebouwen met een monumentale status in de wijk is het opvallend dat wanneer de respondenten drie kenmerkende gebouwen in de wijk op moeten noemen, een groot gedeelte een gebouw met monumentale status opnoemt. Zoals in figuur 7.2 te zien is, is meer dan de helft van de gebouwen die zijn genoemd

Figuur 7.2: Kenmerkende gebouwen

rijksmonument of gemeentelijk monument. Er was ook nog een aantal respondenten dat slecht twee, één of zelfs helemaal geen kenmerkend gebouw in de wijk kon benoemen. De gebouwen die zijn genoemd die binnen de categorie 'geen monument' vallen zijn verschillend van functie en uitstraling. Zo is er een aantal gebouwen genoemd met een

publieke functie, zoals het wijkcentrum, een café en de sporthal. Het voormalige Stationspostkantoor en de oude Militaire Bakkerij zijn ook vaak genoemd. Deze gebouwen vallen op door hun uitstraling, maar hebben geen monumentale status.

7.1.2 Plaats van cultureel erfgoed in de wijk

Het merendeel van de respondenten beoordeelt de stellingen over cultureel erfgoed in de wijk positief. Zoals in tabel 7.1 te zien is vinden de meeste respondenten dat de monumentale gebouwen die in de enquête worden genoemd echt bij Klarendal horen.

Tabel 7.1: Beoordeling stellingen over cultureel erfgoed

	<i>Helemaal mee eens</i>	<i>Mee eens</i>	<i>Neutraal</i>	<i>Mee oneens</i>	<i>Helemaal mee oneens</i>
6. Ik vind dat het Luthers Hofje echt bij Klarendal hoort	29%	35%	24%	13%	0%
7. Ik vind dat het Militair Hospitaal echt bij Klarendal hoort	49%	35%	13%	4%	0%
8. Ik vind dat Molen de Kroon echt bij Klarendal hoort	71%	25%	0%	4%	0%
9. Ik vind dat het voormalige Stationspostkantoor echt bij Klarendal hoort	18%	31%	19%	7%	25%
10. Ik vind dat de Menno van Coehoornkazerne echt bij Klarendal hoort	55%	35%	8%	2%	0%
11. Ik vind dat de Mussenberg echt bij Klarendal hoort	29%	38%	25%	8%	0%
12. Ik vind dat de Patrimoniumbuurt - Vogelwijk echt bij Klarendal hoort	20%	35%	32%	13%	0%
14. De mooie gebouwen in Klarendal dragen bij aan mijn woonplezier	37%	37%	19%	7%	0%

Opvallend is dat de stelling 'Ik vind dat het voormalige Stationspostkantoor echt bij Klarendal hoort' als enige stelling door een deel van de respondenten met 'helemaal mee oneens' wordt beoordeeld.

Het voormalige Stationspostkantoor is geen monument en staat nog maar een aantal jaren in de wijk. Het gebouw is in de enquête opgenomen omdat het een markant gebouw is met historie. Het gebouw heeft, zoals in hoofdstuk 5 te lezen is, vanaf 1887 tot 2005 naast het toenmalige spoorwegstation van Arnhem gestaan. Ondanks dat het gebouw geen monumentale status heeft kan het wel worden aangeduid als erfgoed. Erfgoed wordt immers gecreëerd en gevormd door de vraag van de hedendaagse samenleving (Ashworth et al., 2007). Uit de gesprekken die tijdens het invullen van de enquête met de respondenten zijn gevoerd leek het zo te zijn dat, vooral de oudere respondenten, die lang in de wijk wonen en degenen die zich echt Klarendaller voelen, de komst van het voormalig Stationspostkantoor in Klarendal als negatief ervaren en ook vinden dat dit gebouw niet echt bij de wijk hoort. Er is echter, zoals in het vorige hoofdstuk te lezen is, geen significant verschil aangetoond in het beoordelen van de stelling 'Ik vind dat het voormalig Stationspostkantoor echt bij Klarendal hoort' voor respondenten die lange of slechts een korte periode in de wijk wonen. Er is wel een significant verschil aangetoond voor de beoordeling van de stelling voor respondenten in verschillende leeftijdscategorieën. In tabel 7.2a en 7.2b zijn het significante resultaat en de gemiddelde rangnummers af te lezen.

Tabel 7.2a: Resultaat Kruskal-Wallis toets (Stationspostkantoor / leeftijd)

9. Ik vind dat het voormalig Stationspostkantoor echt bij Klarendal hoort	
Chi-square	10,035
Df	3
Asymp. Sig	0,018

Tabel 7.2b: Gemiddelde rangnummers (Stationspostkantoor / leeftijd)

9. Ik vind dat het voormalig Stationspostkantoor echt bij Klarendal hoort		
Leeftijdscategorie	N	Mean rank
18 t/m 39 jaar	23	36
40 t/m 54 jaar	27	49
55 t/m 64 jaar	26	48
65 jaar en ouder	8	24

Tegen de verwachting in blijkt dat de oudste leeftijdsgroep het laagste rangnummer heeft en dus de stelling het meest positief heeft beoordeeld. De jongste groep respondenten heeft de stelling ook bovengemiddeld positief beoordeeld. De twee middelste groepen beoordelen de stelling het meest negatief. Wanneer wordt meegenomen dat de leeftijdsopbouw van de steekproef niet helemaal overeenkomt met de populatie van Klarendal (18 t/m 39 jaar is ondervertegenwoordigd en 55 t/m 64 jaar is oververtegenwoordigd), kan gesteld worden dat het resultaat van de vraag of het voormalig

Stationspostkantoor echt bij Klarendal hoort nóg positiever is wanneer uit wordt gaan van een representatieve leeftijdsverdeling.

Uit de gesprekken die tijdens het afnemen van de enquête met de respondenten zijn gevoerd leek het zo te zijn dat degenen die zich echt Klarendaller voelen, vinden dat het voormalige Stationspostkantoor minder bij de wijk hoort. Er is echter geen significante rangcorrelatie gevonden tussen de stellingen 'Ik voel me een echte Klarendaller' en 'Ik vind dat het voormalige Stationspostkantoor echt bij Klarendal hoort'. De uitkomst van de Spearman rangcorrelatietest is dat er een negatieve correlatie is, maar deze is niet significant. Het idee dat respondenten die zich echte Klarendallers voelen zich minder verbonden voelen met het voormalig Stationspostkantoor kan dus niet statistisch worden aangetoond.

7.2 Plaatsidentiteit

In de enquête zijn twee stellingen opgenomen die over de plaatsidentiteit van de respondent gaan. Deze twee stellingen en de beoordelingen zijn in tabel 7.3 af te lezen. Voor beide stellingen geldt dat de antwoorden uiteenlopend zijn. Opvallend zijn de antwoorden op de eerste stelling. Veel respondenten vonden het gemakkelijk deze vraag te beantwoorden, omdat ze zich wél, of geen Klarendaller voelden. Respondenten vonden het lastiger aan te geven in welke mate ze zich identificeren met het erfgoed. Dit is ook te zien aan de uitkomst van deze stelling, de beoordelingen liggen veelal in het midden.

Tabel 7.3: Beoordeling stellingen over plaatsidentiteit

	<i>Helemaal mee eens</i>	<i>Mee eens</i>	<i>Neutraal</i>	<i>Mee oneens</i>	<i>Helemaal mee oneens</i>
1. Ik voel me een echte Klarendaller	32%	11%	11%	32%	14%
13. Ik identificeer me met het erfgoed in Klarendal	17%	24%	31%	23%	6%

Het is te verwachten dat respondenten die langer in de wijk wonen zich meer identificeren met de wijk en zich dus meer Klarendaller voelen dan respondenten die nog maar korte tijd in de wijk wonen. Ook leeftijd zou hierin een rol kunnen spelen. De Kruskal-Wallis toets laat zien (zie paragraaf 6.2 en 6.4) dat voor beide stellingen geldt dat er een significant verschil is in de beoordeling van de stellingen voor respondenten uit verschillende leeftijdscategorieën en voor respondenten die verschillende periodes in de wijk wonen. In tabel 7.4a en 7.4b zijn de resultaten van de toets en de gemiddelde rangnummers nog eens af te lezen.

Tabel 7.4a: Resultaten Kruskal-Wallis toets (plaatsidentiteit)

1. Ik voel me een echte Klarendaller		
	Leeftijd	Aantal jaren in de wijk
Chi-square	15,032	9,850
Df	3,000	3,000
Asymp. Sig	0,002	0,020

Tabel 7.4b: Gemiddelde rangnummers (plaatsidentiteit)

	Leeftijdscategorie	Mean rank		Aantal jaren in de wijk	Mean rank	
		N			N	
1. Ik voel me een echte Klarendaller	18 t/m 39 jaar	23	54	1 t/m 10 jaar	29	60
	40 t/m 54 jaar	27	47	11 t/m 20 jaar	7	65
	55 t/m 64 jaar	26	30	21 t/m 30 jaar	12	34
	65 jaar en ouder	8	33	31 t/m 40 jaar	8	33
				41 jaar en langer	28	25

De gemiddelde rangnummers laten zien hoe de verschillende groepen zich tot elkaar verhouden. Met name het aantal jaren dat de respondenten in de wijk wonen is van invloed op de identiteit van de respondent. Ook voor het kenmerk leeftijd is te zien dat oudere respondenten zich meer Klarendaller voelen dan jongere respondenten. Het feit dat de leeftijd van een respondenten en hoe lang iemand in de wijk woont aan elkaar verbonden zijn speelt mee in het beeld dat hier van de plaatsidentiteit van de bewoners wordt geschetst.

In het vorige hoofdstuk (paragraaf 6.3) is gebleken dat er een significant verschil is in de beoordeling van de stelling 'Ik voel me een echte Klarendaller' tussen de respondenten uit de verschillende buurten. Ook is gebleken dat de inwoners uit de buurten Onder de Linden en de Sint Janskerk en omgeving zijn oververtegenwoordigd in de steekproef. Echter, omdat de respondenten uit de Sint Janskerkstraat en omgeving zich positief hebben uitgelaten over de stelling en respondenten uit Onder de Linden minder positief, heeft de scheve verhouding van respondenten over de buurten geen invloed op het beeld dat hier wordt geschetst over de identiteit van Klarendallers.

Tussen de twee stellingen over plaatsidentiteit bestaat een significante rangcorrelatie (Spearman's rangcorrelatiecoëfficiënt, zie tabel 7.5). Het verband is positief. Er kan dus worden geconcludeerd dat hoe meer men zich Klarendaller voelt hoe meer men zich identificeert met het erfgoed in Klarendal.

Tabel 7.5: Rangcorrelatie tussen stellingen over plaatsidentiteit

1. Ik voel me een echte Klarendaller		
13. Ik identificeer me met het erfgoed in Klarendal	Correlatie coëfficiënt	0,547
	Sig. (2-zijdig)	0,000
	N	84

7.3 Leefbaarheid

Ook de stellingen die met leefbaarheid te maken hebben zijn erg positief beoordeeld door de respondenten. Klarendal is een aandachtswijk met leefbaarheidsproblemen. Deze leefbaarheidsproblemen blijken niet uit de enquête (zie tabel 7.6). Op de stelling 'Klarendal is een leefbare wijk' antwoordt 80 procent helemaal mee een of mee eens. Leefbaarheid wordt in dit onderzoek in verband gebracht met gebouwen in de wijk. De respondenten zien dit verband ook, zoals te zien is aan de uitkomst van de laatste stelling. Bijna driekwart van de respondenten beoordeelt de stelling 'De mooie gebouwen in Klarendal maken de wijk leefbaarder' positief (helemaal mee eens of mee eens).

Tabel 7.6: Beoordeling stellingen over leefbaarheid

	<i>Helemaal mee eens</i>	<i>Mee eens</i>	<i>Neutraal</i>	<i>Mee oneens</i>	<i>Helemaal mee oneens</i>
2. Ik vind Klarendal een fijne wijk om in te wonen	51%	41%	7%	1%	0%
3. Ik vind Klarendal een mooie wijk	12%	45%	35%	8%	0%
4. Klarendal is een leefbare wijk	31%	49%	17%	4%	0%
14. De mooie gebouwen in Klarendal dragen bij aan mijn woonplezier	46%	37%	11%	4%	2%
15. De mooie gebouwen in Klarendal maken de wijk leefbaarder	37%	37%	19%	7%	0%

De Spearmanrangcorrelatiecoëfficiënt tussen de stellingen 'Klarendal is een leefbare wijk' en 'De mooie gebouwen in Klarendal maken de wijk leefbaarder' is significant (zie tabel 7.7). De positieve rangcorrelatiecoëfficiënt geeft aan dat er een positief verband is tussen beide stellingen. Respondenten die vinden dat de mooie gebouwen in de wijk bijdragen aan de leefbaarheid, ervaren de wijk ook als leefbaar.

Tabel 7.7: Rangcorrelatie tussen stellingen over leefbaarheid

		4. Klarendal is een leefbare wijk
15. De mooie gebouwen in Klarendal maken de wijk leefbaarder	Correlatie coëfficiënt	0,287
	Sig. (2-zijdig)	0,008
	N	84

7.4 Cultureel erfgoed en plaatsidentiteit

De gedachtegang dat de aanwezigheid van cultureel erfgoed in de omgeving van invloed is op de plaatsidentiteit wordt door de bestaande literatuur bevestigd. Echter, dit erfgoed moet wel worden herkend (belangrijk worden gevonden) (Howard, 2003). Door de respondenten te vragen of ze vinden dat een bepaald gebouw echt bij de wijk hoort, wordt dit in Klarendal onderzocht of het erfgoed wordt herkend. Wanneer vervolgens de stelling 'Ik voel me een echte Klarendaller' hiernaast wordt gelegd,

wordt onderzocht of de markante gebouwen in Klarendal invloed hebben op de plaatsidentiteit van de bewoners van de wijk.

De rangcorrelaties tussen de zeven stellingen over de verschillende gebouwen en de stelling 'Ik voel me een echte Klarendaller' laten zien dat slechts twee stellingen significant met elkaar verbonden zijn. Deze significante verbanden zijn in tabel 7.8 weergegeven. Zowel voor de stelling over het Militair Hospitaal als de stelling over de Menno van Coehoornkazerne geldt dat ze een positief verband hebben met de stelling 'Ik voel me een echte Klarendaller'. Het gegeven dat slechts twee van de zeven stellingen een positieve relatie hebben met de stelling 'Ik voel me een echte Klarendaller' geeft aan dat de invloed van het erfgoed op de identiteit van Klarendallers gering is.

Tabel 7.8: Significante rangcorrelaties cultureel erfgoed en plaatsidentiteit

1. Ik voel me een echte Klarendaller		
7. Ik vind dat het Militair Hospitaal echt bij Klarendal hoort	Correlatie coëfficiënt	0,382
	Sig. (2-zijdig)	0,000
	N	84
10. Ik vind dat de Menno van Coehoornkazerne echt bij Klarendal hoort	Correlatie coëfficiënt	0,378
	Sig. (2-zijdig)	0,000
	N	84

7.5 Plaatsidentiteit en leefbaarheid

Zoals in hoofdstuk 2 te lezen is, zijn De Meere et al. (2005) van mening dat een wijkidentiteit een positief effect heeft op de leefbaarheid. Door de rangcorrelaties tussen de stellingen over plaatsidentiteit en leefbaarheid te berekenen kan worden gekeken of de wijkidentiteit van Klarendal ook een positief effect heeft op de leefbaarheid.

Volgens de uitkomsten van de enquête hebben plaatsidentiteit en leefbaarheid geen direct positief verband met elkaar. De correlatiecoëfficiënt van de stellingen 'Ik voel me een echte Klarendaller' en 'Klarendal is een leefbare wijk' is niet significant. In eerste instantie lijkt deze uitkomst opvallend, omdat wordt verwacht dat de respondenten die zich identificeren met de wijk, de wijk ook leefbaarder zullen vinden. Maar wanneer we een stapje verder gaan, kan het ook zo zijn dat de respondenten die zich geen echte Klarendaller voelen, de wijk wel leefbaar vinden.

Er is wel een positief en significant correlatiecoëfficiënt tussen de stellingen 'Ik voel me een echte Klarendaller' en 'De mooie gebouwen in Klarendal maken de wijk leefbaarder'. Er kan dus worden geconcludeerd dat de respondenten die zich Klarendaller voelen zich identificeren met het erfgoed (zie paragraaf 7.2) en dat zij vinden dat dit erfgoed bijdraagt aan de leefbaarheid in de wijk. De resultaten van deze paragraaf zijn in tabel 7.9 nog eens weergegeven.

Tabel 7.9: Rangcorrelaties tussen plaatsidentiteit en leefbaarheid

		1. Ik voel me een echte Klarendaller
4. Klarendal is een leefbare wijk	Correlatie coëfficiënt	0,107
	Sig. (2-zijdig)	0,333
	N	84
15. De mooie gebouwen in Klarendal maken de wijk leefbaarder	Correlatie coëfficiënt	0,502
	Sig. (2-zijdig)	0,000
	N	84

7.6 Cultureel erfgoed en leefbaarheid

Het eerste deel van de hoofdvraag van dit onderzoek luidt: 'In hoeverre heeft cultureel erfgoed invloed op de leefbaarheid in achterstandswijken?'. In deze paragraaf zal worden besproken hoe cultureel erfgoed en leefbaarheid in Klarendal samengaan.

Zoals al eerder is vermeld, vinden Klarendallers hun wijk een leefbare wijk; 80 procent van de respondenten laat zich positief uit over de stelling 'Klarendal is een leefbare wijk'. Daarnaast vindt bijna driekwart van de respondenten dat de mooie gebouwen in Klarendal bijdragen aan de leefbaarheid. Uit de beoordeling van deze laatste stelling zou blijken dat het cultureel erfgoed in Klarendal een positieve invloed heeft op de beoordeling van de leefbaarheid. Wanneer we echter naar de correlatiecoëfficiënten kijken tussen de stellingen over de gebouwen in Klarendal en de stelling 'Klarendal is een leefbare wijk', blijkt dat slechts twee van de zeven stelling een significante positieve rangcorrelatiecoëfficiënt hebben. In tabel 7.10 zijn de verschillende rangcorrelaties tussen de stellingen weergegeven en of deze significant zijn. De positieve relatie tussen de stelling 'Klarendal is een leefbare wijk' en de stellingen over het Militair Hospitaal en de Mussenberg die is aangetoond, is ook nog eens erg zwak. De correlatiecoëfficiënten liggen erg dicht bij nul, wat zou betekenen dat er geen verband is. Op basis van deze gegevens kan gesteld worden dat de mate waarin een gebouw bij de wijk hoort geen invloed heeft op de beoordeling van de leefbaarheid van de wijk. Deze conclusie is in tegenstrijd met het feit dat 80 procent van de respondenten aan heeft gegeven dat de mooie gebouwen in Klarendal bijdragen aan de leefbaarheid.

Tabel 7.10: Rangcorrelaties tussen cultureel erfgoed en leefbaarheid

4. Klarendal is een leefbare wijk		
6. Ik vind dat het Luthers Hofje echt bij Klarendal hoort	Correlatie coëfficiënt	0,149
	Sig. (2-zijdig)	0,176
	N	84
7. Ik vind dat het Militair Hospitaal echt bij Klarendal hoort	Correlatie coëfficiënt	0,281
	Sig. (2-zijdig)	0,010*
	N	84
8. Ik vind dat Molen de Kroon echt bij Klarendal hoort	Correlatie coëfficiënt	0,115
	Sig. (2-zijdig)	0,296
	N	84
9. Ik vind dat het voormalige Stationspostkantoor echt bij Klarendal hoort	Correlatie coëfficiënt	-0,030
	Sig. (2-zijdig)	0,787
	N	84
10. Ik vind dat de Menno van Coehoornkazerne echt bij Klarendal hoort	Correlatie coëfficiënt	0,165
	Sig. (2-zijdig)	0,135
	N	84
11. Ik vind dat de Mussenberg echt bij Klarendal hoort	Correlatie coëfficiënt	0,262
	Sig. (2-zijdig)	0,016*
	N	84
12. Ik vind dat de Patrimoniumbuurt echt bij Klarendal hoort	Correlatie coëfficiënt	0,198
	Sig. (2-zijdig)	0,071
	N	84

*Significant

7.7 Resumé

In dit hoofdstuk zijn veel resultaten besproken die na een statistische analyse van de enquête naar voren zijn gekomen. De belangrijkste resultaten worden hier nog eens opgesomd.

- De Klarendalse bevolking is zich weinig tot niet bewust van de aanwezigheid van de grote hoeveelheid monumenten in de wijk;
- Inwoners van Klarendal waarderen het cultureel erfgoed in de wijk positief;
- Klarendal is een leefbare wijk volgens bijna 80% van de respondenten;
- Oudere respondenten identificeren zich meer met Klarendal dan jongere respondenten;
- Respondenten die langer in de wijk wonen identificeren zich meer met Klarendal dan respondenten die nog niet zo lang in de wijk wonen;
- Hoe meer de respondent zich Klarendaller voelt hoe meer de respondent zich identificeert met het erfgoed in Klarendal;

- Respondenten die vinden dat de mooie gebouwen in de wijk bijdragen aan de leefbaarheid, ervaren de wijk ook als leefbaar;
- De respondenten die zich Klarendaller voelen identificeren zich met het erfgoed en vinden dat dit erfgoed bijdraagt aan de leefbaarheid in de wijk;
- De relatie tussen cultureel erfgoed en leefbaarheid is moeilijk te vinden:
 - o Bijna driekwart van de respondenten beoordeelt de stelling 'De mooie gebouwen in Klarendal maken de wijk leefbaarder' positief;
 - o Er is echter geen significante rangcorrelatie gevonden tussen de stelling 'Klarendal is een leefbare wijk' en de verschillende stellingen over de bijzondere gebouwen in de wijk.

8. Conclusie

Aangekomen bij het laatste hoofdstuk van dit rapport zullen hier de belangrijkste conclusies van het onderzoek worden besproken en toegelicht. Daarnaast wordt in de discussie besproken welke tekortkomingen het onderzoek heeft en hoe deze in eventueel vervolgonderzoek opgelost kunnen worden.

8.1 Conclusie

'In hoeverre heeft cultureel erfgoed invloed op de leefbaarheid in achterstandswijken en welke rol speelt plaatsidentiteit daarin?' Deze vraag heeft het gehele onderzoek centraal gestaan. Voordat wordt overgegaan tot de beantwoording van deze vraag moeten eerst twee punten worden opgemerkt. Ten eerste is er een groot verschil tussen de achterstandswijken wat betreft de aanwezigheid van cultureel erfgoed. De Arnhemse wijk Klarendal heeft veel monumentale panden uit verschillende periodes, met diverse functies. Daarentegen zijn er ook een aantal aandachtswijken waar voornamelijk bouwstijlen uit één periode te vinden zijn en waar weinig tot geen monumenten zijn. Het zal duidelijk zijn dat de conclusies van dit rapport niet gelden voor de wijken zonder of met zeer weinig cultureel erfgoed. Ten tweede zijn er in Nederland tal van stedelijke wijken waar veel cultureel erfgoed te vinden is, maar welke niet de stempel aandachtswijk hebben gekregen. Wanneer deze wijken leefbaarheidsproblemen hebben, kunnen de conclusies van dit onderzoek ook voor deze wijken gelden.

In Nederland zijn in 2007 40 wijken als aandachtswijk aangewezen. In deze wijken is sprake van complexe problematiek, zowel op sociaal als op fysiek vlak. Door een aanpak gericht op de thema's wonen, werken, leren, veiligheid en integratie hoopt de overheid de wijken in acht tot tien jaar tijd te veranderen in wijken waar mensen kansen hebben en waar het weer prettig is om te wonen en te leven. De 40-wijkenaanpak wordt gefinancierd door corporaties en het Rijk. De wijkenaanpak viel tijdens het kabinet-Balkenende IV onder het Ministerie van Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM) en valt tegenwoordig onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Naast deze ministeries stellen ook de ministeries die raakvlakken hebben met de wijkverbetering geld beschikbaar. Een voorbeeld hiervan is de impuls van 8 miljoen euro voor het stimuleren van herbestemming van waardevol en karakteristiek erfgoed in de 40 aandachtswijken. Deze impuls wordt gefinancierd door het Ministerie van Onderwijs Cultuur en Wetenschap en het Ministerie van VROM. Omdat de impuls alleen is bedoeld voor de aandachtswijken is te verwachten dat het doel van de impuls in lijn ligt met de doelstelling van de 40-wijkenaanpak: het verbeteren van de leefbaarheid. Aan het einde van deze conclusie zal duidelijk worden of de investeringen in het cultureel erfgoed van aandachtswijken bijdragen aan de doelstelling van de wijkenaanpak.

Om de relatie tussen cultureel erfgoed, plaatsidentiteit en leefbaarheid in aandachtswijken te onderzoeken is in de Arnhemse wijk Klarendal een enquête afgenomen onder de bewoners. Het is gebleken dat ruim 40 procent van de respondenten zich identificeert met de wijk. Daarnaast is er een positief verband gevonden tussen het zich identificeren met de wijk en het zich identificeren met het erfgoed in Klarendal. Dit positieve verband is met name sterk voor de oudere inwoners van Klarendal en degenen die er al lange tijd wonen. Het lijkt er dus op dat het erfgoed van Klarendal invloed heeft op de identiteit van de Klarendallers. Howard (2003) stelt dat erfgoed pas een rol kan spelen bij identiteitsvorming wanneer het erfgoed wordt herkend en belangrijk wordt gevonden. Voor Klarendal kan op basis van deze resultaten worden geconcludeerd dat het erfgoed met name door de oudere Klarendallers en Klarendallers die al lange tijd in de wijk wonen wordt herkend.

Een ander resultaat dat uit de enquête naar voren is gekomen spreekt de conclusie dat erfgoed van invloed is op de identiteit van Klarendallers tegen. Uit de antwoorden van de enquête is gebleken dat er slechts twee positieve significante verbanden bestaan tussen het zich Klarendaller voelen en de zeven stellingen over monumentale gebouwen. Op basis van deze gegevens is te concluderen dat de invloed van het erfgoed in Klarendal op de identiteit van Klarendallers gering is.

Om een eenduidige conclusie te trekken over de relatie tussen cultureel erfgoed en plaatsidentiteit in aandachtswijken is vervolgonderzoek noodzakelijk.

De identiteit van de gebouwde omgeving is volgens Van Dorst (2005) van belang voor de leefbaarheid van de omgeving. Echter, uit het onderzoek uitgevoerd in Klarendal blijkt dat er geen significant verband is tussen de identiteit van de Klarendallers en de leefbaarheid in de wijk. Dit wil zeggen dat de mate van het zich identificeren met de wijk niet van invloed is op de beoordeling van de leefbaarheid in de wijk.

De resultaten van de stadsenquête, afgenomen door de gemeente Arnhem, hebben laten zien dat Klarendallers erfgoed belangrijk vinden en geïnteresseerd zijn in het erfgoed. De positieve kijk op erfgoed wordt bevestigd door de resultaten van de enquête die voor dit onderzoek in Klarendal is afgenomen. Het merendeel van de respondenten vond dat de genoemde markante (monumentale) gebouwen echt bij Klarendal horen. Daarnaast vindt bijna driekwart van de respondenten dat de mooie gebouwen in Klarendal bijdragen aan het woonplezier.

Echter, het belang van erfgoed voor de leefbaarheid in de wijk Klarendal komt niet direct naar voren in de resultaten van de enquête, die voor dit onderzoek is afgenomen. Ondanks dat bijna driekwart van de respondenten vindt dat de mooie gebouwen in Klarendal bijdragen aan de leefbaarheid, is dit niet terug te vinden in de beantwoording van de andere vragen. De respondenten is gevraagd aan te geven voor een aantal markante, al dan niet monumentale, gebouwen in hoeverre ze bij de wijk horen. De antwoorden op deze vragen hadden in vijf van de zeven gevallen geen relatie met de

beoordeling van de leefbaarheid in de wijk. Dit is een opmerkelijk resultaat. Uit deze resultaten is dus geen eenduidige conclusie te trekken, er valt dus niet direct te zeggen of cultureel erfgoed in de wijk van invloed is op de leefbaarheid.

Uit de literatuur blijkt dat wijkidentiteit een positief effect heeft op de leefbaarheid. Door een gemeenschappelijke wijkidentiteit wordt energie opgewekt waarmee tegenstellingen kunnen worden ontweken. De gemeenschappelijkheid kan worden benut in bijvoorbeeld wijkprogramma's en voor de verbetering van onderlinge verhoudingen (De Meere et al., 2005). Volgens Howard (2003) kan erfgoed een rol spelen bij de vorming van een identiteit. Voorwaarde hiervoor is dat het erfgoed wel moet worden herkend en belangrijk moet worden gevonden. Het geldt dat het Rijk beschikbaar stelt voor het herbestemmen van cultureel erfgoed zouden het proces van het herkennen van erfgoed versterken en daardoor van positieve invloed zijn op de plaatsidentiteit, wat vervolgens, zoals de Meere et al. (2005) schrijven, een positief effect heeft op de leefbaarheid.

Uit voorgaande conclusies van het empirisch onderzoek blijkt dat het beeld dat in de literatuur wordt geschetst niet zo eenvoudig is over te nemen in de praktijk. Er zijn verschillende relaties gevonden tussen cultureel erfgoed, de plaatsidentiteit en de leefbaarheid in de wijk Klarendal. Uitgaande van de resultaten van dit onderzoek dat er geen directe sterke verbanden tussen cultureel erfgoed en leefbaarheid is het de vraag of het Rijk door moet gaan met het investeren in cultureel erfgoed in aandachtswijken wanneer deze investeringen bij moeten dragen aan de doelstelling van de wijkenaanpak, het verbeteren van de leefbaarheid.

Het advies aan het Rijk is echter niet om de investeringen in cultureel erfgoed in aandachtswijken geheel stop te zetten. Uit dit onderzoek is namelijk ook gebleken dat de inwoners van Klarendal zeer positief zijn over het cultureel erfgoed in de wijk. De investeringen in cultureel erfgoed zouden beter kunnen worden gedaan vanuit een andere doelstelling.

8.2 Reflectie en aanbevelingen

Opvallend aan dit onderzoek is het feit dat het over subjectieve thema's gaat, welke vervolgens zijn onderzocht met behulp van een enquête. In hoofdstuk 4 is verantwoord waarom er voor het houden van een enquête is gekozen. Er zijn in relatief korte tijd veel wijkbewoners te benaderen. Achteraf gezien was het misschien beter voor het onderzoek geweest ook een aantal diepte-interviews te houden met bewoners van de wijk Klarendal. Door middel van diepte-interviews is het mogelijk dieper op het onderwerp in te gaan en zodoende meer belangrijke informatie van de respondent te verkrijgen. Het houden van diepte-interviews zou waarschijnlijk leiden tot duidelijkere conclusies waar meer waarde aan gehecht kan worden.

Voor eventueel vervolg onderzoek is het dan ook aan te raden om meer met de bewoners van de aandachtswijken in gesprek te gaan. Daarnaast is het aan te bevelen het onderzoek in meerdere aandachtswijken uit te voeren, zodat er ook meer algemene conclusies getrokken kunnen worden, welke vervolgens waardevoller zullen zijn voor beleidsmakers.

Literatuurlijst

- Ashworth, G.J. en B.J. Graham (2005) *Senses of place, senses of time*. Aldershot: Ashgate
- Ashworth, G.J., B. Graham en J.E. Tunbridge (2007) *Pluralising pasts: Heritage, Identity and Place in Multicultural Societies*. London: Pluto Press
- Baarda, B.B., M.P.M. de Goede en M. Kalmijn (2007) *Basisboek Enquêteeren*. Groningen/Houten: Wolters-Noordhoff bv
- Brouwer, J. en M. Thomsen (2007) *Cultuurimpuls stedelijke vernieuwing*. Delft: ABF Research
- Cohen, A.P. (2000) *Signifying Identities: Anthropological perspectives on boundaries and contested values*. London: Routledge
- Dorst, M. van (2005) *Een duurzaam leefbare woonomgeving: fysieke voorwaarden voor privacyregulering*. Delft: Eburon
- Ekkers, P. (2006) *Van volkshuisvesting naar woonbeleid*. Den Haag: Sdu Uitgevers bv
- Ennen, E. (2000) *De betekenis van erfgoed voor binnenstadsbewoners*. *Vrijtijdstudies*, 18(3-4) p. 41-56
- Gemeente Arnhem (2009-A) *Erfgoed in beeld: Nieuwsbrief*. Arnhem
- Gemeente Arnhem (2009-B) *Stadsenquête 2008*. Arnhem
- Gemeente Arnhem (2010) *Wijkmonitor 2010*. Arnhem
- Graham, B., G.J. Ashworth en J.E. Tunbridge (2000) *A Geography of Heritage: Power, Culture & Economy*. London: Arnold, New York: Oxford University Press
- Helleman, G. (2003) *Beleidsontwikkelingen en dilemma's in de stedelijke vernieuwing*. In: J.J.A.M. Smeets (red.) *Handboek Stedelijk Management*. 's Gravenhage: Elsevier Bedrijfsinformatie
- Howard, P. (2003) *Heritage: management, interpretation, identity*. London: Continuum

- Huizingh, E. (2006) *Inleiding SPSS 14 voor Windows*. Den Haag: Sdu Uitgevers
- Huysmans, F. en J. de Haan (2007) *Het bereik van het verleden. Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau
- Kamp, I. van, K. Leidelmeijer, G. Marsman en A. de Hollander (2003) *Urban environmental quality and human well-being: Towards a conceptual framework and demarcation of concepts; a literature study*. *Landscape and urban planning* 65(1-2) p. 5-18
- Knox, P.L. en S. A. Marston (2004) *Places en regions in global context: Human Geography*. Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall
- Kooten, E. van (2009) *De 40-wijkenaanpak in uitvoering*. In: S. Musterd en W. Ostendorf (red.) *Problemen in wijken of probleemwijken?* Assen: Koninklijke Van Gorcum
- Kuypers, J. en S. Wiss (2009) *Beter beleven van erfgoed: Een onderzoek naar de informatiebehoefte over kastelen*. Wijk bij Duurstede: Nederlandse Kastelenstichting
- Leidelmeijer, K. en I. van Kamp (2003) *Kwaliteit van de leefomgeving en leefbaarheid: Naar een begrippenkader en conceptuele inkadering*. Amsterdam: RIGO Research en Advies BV; Bilthoven: RIVM
- Leidelmeijer, K., G. Marlet, J. van Iersel, C. van Woerkens en H. van der Reijden (2008) *Leefbaarometer: rapportage instrumentenontwikkeling*. Amsterdam; RIGO Research en Advies BN; Utrecht: Stichting Atlas voor gemeenten
- Lörzing, H., A. Harbers en S. Schluchter (2008) *Krachtwijken met karakter*. Rotterdam: NAI uitgevers
- Massey, D. (1995) *The conceptualization of place*. In: D. Massey en P. Jess (red.) *A Place in the World?* New York: Oxford University Press Inc.
- Meere, F. de, P. Van der Graaf en A. Huygen (2005) *Branding: Wijkidentiteit als aangrijpingspunt voor stedelijke vernieuwing*. *Sociale interventie* 14(2) p.31-38
- Monumentenwet 1988 (tekst geldend op 23-03-2010)
- Norušis, M.J. (2000) *SPSS 10.0: Guide te Data Analysis*. New Jersey: Prentice-Hall

- OCW (2008) *Een cultuur van ontwerpen*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2009) *Erfgoedbalans 2009*. Amersfoort
- Vredenberg, J. (2010) *Klarendal en Het Luthers Hofje: Arnhems eerste volkswijk*. Utrecht: Uitgeverij Matrijs
- VROM (2003) *Cultuur als katalysator*. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu
- VROM (2007) *Actieplan krachtwijken*. Den Haag: Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu

Websites

- Erfgoed Nederland (2010) *Erfgoed en betekenis*. Beschikbaar via: <http://www.erfgoednederland.nl> (bezocht op 20-09-2010)
- Gemeente Arnhem (2011) *Arnhem in cijfers*. Beschikbaar via: <http://arnhem.incijfers.nl/> (bezocht op 18-02-2011)
- Google maps (2011) *Google Maps Nederland*. Beschikbaar via: <http://www.google.nl/maps> (bezocht op 21-02-2011)
- Leefbaarometer (2008) *Leefbaarheid in Klarendal*. Beschikbaar via: <http://www.leefbaarometer.nl> (bezocht op 12-12-2010)
- Open monumentendag Arnhem (2010) *Voormalig Stationspostkantoor*. Beschikbaar via: <http://www.openmonumentendag.nl> (bezocht op 21-02-2011)
- VROM (2009) *Ministers van der Laan en Plasterk verdelen geld herbestemming erfgoed*. Nieuwsbericht 04-08-2009. Beschikbaar via: <http://www.rijksoverheid.nl/nieuws/2009/08/04/ministers-van-der-laan-en-plasterk-verdelen-geld-herbestemming-erfgoed.html> (bezocht op 18-02-2011)
- VROM (2010) *Rijk verdeelt geld voor herbestemming erfgoed in aandachtswijken*. Nieuwsbericht 08-07-2010. Beschikbaar via: <http://www.vrom.nl/pagina.html?id=48452> (bezocht op 09-07-2010)

Bijlage 1: Verdeling impuls herbestemming

Verdeling eerste tranche impuls herbestemming

Gemeente	Wijk	Project	Bedrag
Amersfoort	Kruiskamp	De Roef	€ 200.000
	Kruiskamp	ABC school	€ 200.000
Amsterdam	Bos en Lommer	Gak gebouw	€ 200.000
	Bos en Lommer	Robert Scottbuurt	€ 200.000
	Kolenkit	Pigelmee-woningen	€ 75.000
	Bos en Lommer Noord	Wereldbibliotheek	€ 100.000
	Nieuwendam-Noord	Park Groene Zoom	€ 90.000
Arnhem	Klarendal	Menno van Coehoorn kazerne	€ 100.000
	Arnhemse Broek	Elect. centrale bedien. Geb.	€ 82.000
	Arnhemse Broek	Elect. centrale hijsgebouw	€ 82.000
		Elect. Centrale magazijn	€ 82.000
Den Haag	Den Haag Zuidwest	Urban centre/jeugdherberg	€ 200.000
	Den Haag Zuidwest	Centrum voor kunst en cultuur	€ 200.000
	Den Haag Zuidwest	Kerk en Klooster	€ 200.000
	Rivierenwijk	De Drie Hoefijzers	€ 130.500
Eindhoven	Doornakkers	De Tongelaar	€ 200.000
	Doornakkers	St Franciscusschool	€ 65.000
Heerlen	MSP	Kerk Heilige Drievuldigheid	€ 50.000
Leeuwarden	Heechterp-Schieringen	Flats Heechterp	€ 50.000
Maastricht	Noordoost	Kasteel Jeruzalem	€ 150.000
	Noordoost	Koningsplein/Oranjeplein	€ 50.000
Rotterdam	West (Oude Westen)	Cult.Hist. Verkenning Oude W.	€ 50.000
	West (Delfshaven)	De Fabriek	€ 200.000
	Vreewijk	Vreewijk	€ 130.000
	West (Spangen)	Justus van Effen	€ 138.875
	Bergpolder en Noord (Agniesbuurt)	Hofbogen	€ 200.000
	Noord (Oude Noorden)	Johannes de Dichter	€ 60.874
	Noord (Oud Crooswijk)	Schut de Keijser	€ 115.000

Verdeling tweede tranche impuls herbestemming

Gemeente	Wijk	Project	Bedrag
Amsterdam	Oost/Ind. Buurt	schoolgebouw Zeeburgerdijk 84	€ 52.582
	Oost/Ind. Buurt	3 gebouwen omgeving Majellakerk	€ 125.000
	Oost/Transvaalbuurt	Huiskamer Krugerplein	€ 74.500
	Oost/Transvaalbuurt	Krugerplein, Ymereblok	€ 60.000
	Oost/Transvaalbuurt	Tugelaweg, Blok 1	€ 60.000
	Nieuw-West/Bos en Lommer	School de Springplank/F. Scottbuurt	€ 112.500
	Nieuw-West/Bos en Lommer	Scholendriehoek	€ 51.430
	Nieuw-West/Slotermeer	Catharinacomplex	€ 50.000
	Nieuw-West Wildemabuurt	Lukasschool	€ 47.600
	Noord/vd Pekbuurt	Tolhuistuin	€ 25.500
	Noord/vd Pekbuurt	Papaver- en Lavendelschool	€ 2.500
	Noord/Buiksloterham	Poortgebouw Asterdop/Villa Volten	€ 70.000
	Bijlmermeer	Transformatie Kleiburg	€ 185.000
Arnhem	Klarendal	Menno van Coehoornkazerne	€ 33.750
	Klarendal	School III	€ 80.000
	Klarendal	Kindertehuis	€ 38.750
Deventer	Rivierenwijk	Jurriënsghasthuis	€ 29.660

Eindhoven	Bennekel	vm. Meisjesschool en Finseschool	€ 50.000	
	Doornakkers	vm. Boerderij Jeroen Boschstraat	€ 25.000	
	Doornakkers	Van Riebeeckstraat 70-78	€ 25.000	
	Doornakkers	Oostenrijkse woningen	€ 25.000	
Enschede	Velve Lindenhof	Oosterkerkje	€ 52.750	
Groningen	Korrewegwijk	Sionskerk	€ 40.000	
	De Hoogte	Tuindorp de Hoogte	€ 63.000	
Den Haag	De Hoogte	De Hamrik	€ 35.000	
	Transvaal	Reypoort	€ 37.500	
	Transvaal	under construction Scheeperstraat	€ 60.000	
	Transvaal	Comeniusschool	€ 30.000	
	Schilderswijk	Campus Teniersplantsoen	€ 40.000	
	Stationsbuurt/Rivierenwijk	Jan van Nassauschool	€ 39.875	
	Stationsbuurt/Rivierenwijk	Rode Dorp	€ 75.000	
Heerlen	MSP	Caumerbeek	€ 30.000	
	MSP	Kasteel Schaesberg	€ 100.000	
Rotterdam	Oud Zuid/Katendrecht	Belvedere	€ 58.750	
		Nieuwbouw gymzaal		
	Tarwewijk	Zwartewaalstraat	€ 50.000	
	Oud Crooswijk	Burger Hotel de Zon	€ 63.528	
	Oude Noorden	Pi Noordsingel	€ 200.000	
	Oude westen	Herbestemming HBS en onderzoek	€ 40.000	
	West/Middelland	Theatercomplex Nieuwe Binnenweg	€ 75.000	
	Oud Zuid/Katendrecht	Schoolgebouw Tolhuisstraat 107	€ 58.500	
	Vreewijk	Witte Paard	€ 38.740	
	Bergpolder	Station Bergweg/Hofbogen	€ 105.750	
	Utrecht	Kanaleneiland	Jongeruscomplex	€ 106.680
		Kanaleneiland	rest. Aanpak Kanaleneiland Zuid	€ 50.000
		Overvecht	park de Watertoren e.o.	€ 34.250
Zaanstad	Overvecht	Karakteristiek buurtje Overvecht Zuid	€ 25.500	
	Poelenburg	Kerkepad	€ 3.500	

Bijlage 2: Indicatoren Leefbaarometer

Indicator	Dimensie
Dominantie vrijstaande woningen Dominantie tweekapper Dominantie flats met meer dan vier verdiepingen Dominantie etagewoningen Dominantie boerderijen en tuiderijen Dominantie stedelijke statuswoningen Dominantie suburbane statuswoningen Dichthuis Percentage sociale huurwoningen Dominantie 1940-1959 bouw Dominantie 1970-1979 bouw Dominantie vroegnaorlogs (1945-1960) Dominantie vooroorlogs (tot 1940)	Woningvoorraad
Waarde verkochte huurwoningen Aandeel sloop Geluidsbelasting railverkeer Geluidsbelasting totaal Nabijheid groot water Groene ruimte tussen vroegnaoorlogse bouw Water in de wijk Uitzicht op binnenwater	Publieke ruimte
Nabijheid supermarkt Nabijheid bankfiliaal Nabijheid groot winkelcentrum	Voorzieningen
Aandeel niet-werkende werkzoekenden Dominantie inkomens tot 2 x modaal Dominantie minimuminkomens Dominantie inkomens meer dan 2 x modaal Aandeel niet-westerse allochtonen Aandeel hoogopgeleiden	Bevolkingssamenstelling
Dominantie middelbare paren zonder kinderen Dominantie jonge paren zonder kinderen Dominantie oudere paren zonder kinderen Dominantie jong alleenstaand Dominantie middelbaar alleenstaand Aandeel ouderen Aandeel gezinnen met kinderen Dominantie eigenaar bewoners Verhuizingen (mutatiegraad)	Sociale samenhang
Vernielingen Verstoring openbare orde Geweldsmisdrijven Diefstal uit de auto Overlast	Veiligheid
Nabijheid natuurgebied Nabijheid bos Nabijheid kust	Niet toebedeeld aan een dimensie

Bijlage 3: Enquête bewoners Klarendal

rijksuniversiteit
 groningen

faculteit ruimtelijke
 wetenschappen

Beste Klarendaller,

Voor mijn afstudeerscriptie, die ik schrijf voor de Rijksuniversiteit Groningen, onderzoek ik welke invloed erfgoed heeft op de leefbaarheid in Klarendal. Dit doe ik door het afnemen van deze enquête.

De gegevens worden vertrouwelijk behandeld en worden alleen voor dit onderzoek gebruikt. Het invullen van de enquête zal ongeveer 10 minuten duren.

Alvast bedankt voor uw medewerking!

Woldi Ruitenberg

I Open vragen

1. Heeft u enig idee hoeveel monumenten (zowel rijks- als gemeentelijke monumenten) Klarendal heeft?

..... monumenten

2. Kunt u drie monumentale bouwwerken in Klarendal opnoemen?

.....

.....

.....

II Stellingen

- 1 = helemaal mee eens
2 = mee eens
3 = neutraal
4 = mee oneens
5 = helemaal mee oneens

1. Ik voel me een echte Klarendaller	1	2	3	4	5
2. Ik vind Klarendal een fijne wijk om in te wonen	1	2	3	4	5
3. Ik vind Klarendal een mooie wijk	1	2	3	4	5
4. Klarendal is een leefbare wijk	1	2	3	4	5
5. Ik ben er trots op dat ik in Klarendal woon	1	2	3	4	5
6. Ik vind dat het Luthers Hofje echt bij Klarendal hoort	1	2	3	4	5
7. Ik vind dat het Militair Hospitaal echt bij Klarendal hoort	1	2	3	4	5
8. Ik vind dat Molen de Kroon echt bij Klarendal hoort	1	2	3	4	5
9. Ik vind dat het voormalige Stationspostkantoor echt bij Klarendal hoort	1	2	3	4	5
10. Ik vind dat de Menno van Coehoornkazerne echt bij Klarendal hoort	1	2	3	4	5
11. Ik vind dat de Mussenberg echt bij Klarendal hoort	1	2	3	4	5
12. Ik vind dat de Patrimoniumbuurt - Vogelwijk echt bij Klarendal hoort	1	2	3	4	5
13. Ik identificeer me met het erfgoed in Klarendal	1	2	3	4	5
14. De mooie gebouwen in Klarendal dragen bij aan mijn woonplezier	1	2	3	4	5
15. De mooie gebouwen in Klarendal maken de wijk leefbaarder	1	2	3	4	5

III Afsluitende vragen

1. Hoe lang woont u in de wijk Klarendal?

.... jaar

2. In welke buurt binnen Klarendal woont u?

- Onder de Linden
- Klarendal Noord
- Klarendal Zuid
- Sint Janskerkstraat en omgeving

3. Binnen welke leeftijdscategorie valt u?

- 18 t/m 39 jaar
- 40 t/m 54 jaar
- 55 t/m 64 jaar
- 65 en ouder

4. Wat is uw geslacht?

- man
- vrouw

5. Wat is uw hoogst afgeronde opleiding?

.....

6. Heeft u nog op- of aanmerkingen?

.....

Hartelijk dank voor uw medewerking!

Bijlage 4: Monumenten in Klarendal

RM*	= beschermd rijksmonument
GM	= plaatsen op de gemeentelijke monumentenlijst
GM*	= beschermd gemeentelijk monument
BB	= beschermd beeldbepalend pand/gevelwand
stadsgezicht	= opgenomen binnen gemeentelijk beschermd stadsgezicht

Adres	Functie / onderdeel van	Kwalificatie
Agnietenplaats 2	vm. 'radio distributiekantoor'	GM
Agnietenstraat 227	school	
Agnietenstraat 227	hekwerk	
Agnietenstraat 229-251	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM*
Agnietenstraat 253-271	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM*
Agnietenstraat 273-299	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM*
Agnietenstraat 88	school	
Agnietenstraat 90-168	onderdeel woningbouwcomplex Onder de Linden	GM
Akkerstraat 59-73	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM
Akkerstraat 2-34	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM*
Akkerstraat 36-72	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM*
Borgardijnstraat 1-31	onderdeel woningbouwcomplex Onder de Linden	GM
Borgardijnstraat 2-32	onderdeel woningbouwcomplex Onder de Linden	GM
Catharijnestraat 119-145	onderdeel woningbouwcomplex Catharinagasthuis	GM*
Catharijnestraat 18-40	onderdeel woningbouwcomplex Petersgasthuis	GM*
Catharijnestraat 42-64	onderdeel woningbouwcomplex Petersgasthuis	GM*
Dragonderspad 5-9	woningen	
Duivenstraat 1-15	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Duivenstraat 2-30	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Geert Grootestraat 2	onderdeel complex marechausseekazerne	GM*
J.P. Heijestraat 1-1a / Hommelseweg 294-296	café / woning	GM
J.P. Heijestraat 9-15	onderdeel woningbouwcomplex Patrimoniumbuurt	GM

J.P. Heijestraat 17-35	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Hemonylaan 1-18	onderdeel woningbouwcomplex Onder de Linden	GM
Hommelseweg 2-6	winkel / woonpand	GM*
Hommelseweg 298-420	woningbouwcomplex Hommelseweg	GM
Hovenierstraat 2-16	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM*
Hovenierstraat 1-21	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM
St. Janskerkstraat 1-51	woningen	stadsgezicht
St. Janskerkstraat 53-87	woningen	stadsgezicht
St. Janskerkstraat 44-80	woningen	stadsgezicht
St. Janskerkstraat 86a	woningen	GM*
Johannastraat 2-6	onderdeel woningbouwcomplex Petersgasthuis	GM*
Kazernestraat 2-34	onderdeel woningbouwcomplex Mussenwijk	GM*
Kievitstraat 1-19	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Kievitstraat 2-14	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Klaas Katerlaan 1-9	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Klaas Katerlaan 13-45	onderdeel woningbouwcomplex Patrimoniumbuurt	GM
Klaas Katerlaan 2-42	onderdeel woningbouwcomplex Patrimoniumbuurt	GM
Klarendalseweg 35	bedrijfspan (winkel met bovenwoning)	GM
Klarendalseweg 82	molen	RM*
Klarendalseweg bij 82	oude tuinmuur	GM
Klarendalseweg 123	winkel / woonpand	GM
Klarendalseweg 137	winkel / woonpand	GM
Klarendalseweg 193-194	voormalige Menno van Coehoornkazerne	GM
Klarendalseweg 195-206	onderdeel woningbouwcomplex Mussenwijk	GM*
Klarendalseweg 207-223	onderdeel woningbouwcomplex Mussenwijk	GM*
Klarendalseweg 314-360	woningen	stadsgezicht
Klarendalseweg 486-489	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM

Klarendalseweg 490-498	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM*
Koolstraat 1-11	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM*
Landbouwstraat 2- 36	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM
Leeuwerikstraat 1- 17	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Leeuwerikstraat 2- 20	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Lijsterstraat 1-18	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Lijsterstraat 19-30	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Lindenheuvel 2-16	vm. hoofdgebouw militair hospitaal	GM*
Luthershofje 2-26	vm. bejaardenwoningcomplex Luthers Hofje	RM*
Mussenplein 1-2, 3-8, 9-10, 11-16	onderdeel woningbouwcomplex Mussenwijk	RM*
1 ^e Mussenstraat 1, 2-10	onderdeel woningbouwcomplex Mussenwijk	RM*
2 ^e Mussenstraat 1 en 2	onderdeel woningbouwcomplex Mussenwijk	RM*
3 ^e Mussenstraat 1- 11, 2-26	onderdeel woningbouwcomplex Mussenwijk	RM*
4 ^e Mussenstraat 1- 3, 2-10	onderdeel woningbouwcomplex Mussenwijk	RM*
Neerlandstuinstraat 50 / Rosendaalsestraat 175	gebouw vm. landbouwcoöperatie	GM*
Onder de Linden 21	vm. school	GM*
Onder de Linden 97	vm. dienstwoning militair hospitaal	GM*
Onder de Linden 97a-b	vm. dienstwoningen militair hospitaal	GM*
Onder de Linden voor 97	hekwerk terrein vm. militair hospitaal	GM*
Onder de Linden 8- 74	onderdeel woningbouwcomplex Onder de Linden	GM
Onder de Linden 90-96	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Onder de Linden 98, 100	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Onder de Linden 102-116	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Onder de Linden 118-132	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM

Onder de Linden 109-131	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM	
Onder de Linden 133-135	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM	
Oogststraat 2-20	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM*	
Paulstraat 52-65	onderdeel woningbouwcomplex Catharinagasthuis	GM*	
Rappardstraat 1-5	onderdeel woningbouwcomplex Petersgasthuis	GM*	
Rappardstraat 2-6	onderdeel woningbouwcomplex Petersgasthuis	GM*	
Rappardstraat 32	vm. school	niet beschermen	
Rosendaalsestraat 1-5	onderdeel woningbouwcomplex Petersgasthuis	GM*	
Rosendaalsestraat 27	vm. verenigingsgebouw Katholieke Arbeiders Beweging	GM*	
Rosendaalsestraat 145-155	vm. winkel / woonpanden	BB*	
Rosendaalsestraat 179-199	woningen	BB*	
Rosendaalsestraat 279-315	woningen	stadsgezicht	
Rosendaalsestraat 317-345	woningen	stadsgezicht	
Rosendaalsestraat 323	vm. boerderij	GM / onderzoeken	nader
Rosendaalsestraat 371-373	school	niet beschermen	
Rosendaalsestraat 481	school	niet beschermen	
Sonsbeeksingel 96	winkel / woonpand	GM*	
Sonsbeeksingel 144a-145-146	voormalig kindertehuis	GM	
Talmaplein 1-38	onderdeel woningbouwcomplex Patrimoniumbuurt	GM	
Thomas à Kempislaan 2-4	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM	
Thomas à Kempislaan 6-14	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM	
Thomas à Kempislaan 82	school		
Thomas à Kempislaan 102/hekwerk	onderdeel complex marechausseekazerne	GM*	
Thomas à Kempislaan 102c	onderdeel complex marechausseekazerne	GM*	
Thomas à Kempislaan 102d	onderdeel complex marechausseekazerne	GM*	

Thomas à Kempislaan 102e	onderdeel complex marechausseekazerne	GM*
Valkstraat 1-29	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Valkstraat 2-34	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Valkstraat z.n.	trafohuisje, onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Veldstraat 1-9	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM*
Veldstraat 2-10	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM*
Veldstraat 11-17	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM
Verlengde Hoflaan 70-102	woningen	stadsgezicht
Verlengde Hoflaan 72	pastorie	RM* / stadsgezicht
Verlengde Hoflaan 74	R.-K. kerk	RM* / stadsgezicht
Vijverlaan 5-9	vm. boerderij	niet beschermen
Vijverlaan 67-97	onderdeel woningbouwcomplex Mussenwijk	RM*
Vijverlaan 99-103	onderdeel woningbouwcomplex Mussenwijk	RM*
Vijverlaan 30	school	RM*
Vijverlaan 98-138	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Vijverlaan 140-174	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Willem Hovylaan 1-31	onderdeel woningbouwcomplex Patrimoniumbuurt	GM
Willem Hovylaan 2-10	onderdeel woningbouwcomplex Patrimoniumbuurt	GM
Wormserlaan 1-15	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Wormserlaan 2-12	onderdeel woningbouwcomplex Patrimoniumbuurt	GM
Voorbroodstraat 1-29	onderdeel woningbouwcomplex Onder de Linden	GM
Voorbroodstraat 2-30	onderdeel woningbouwcomplex Onder de Linden	GM
Warmoesstraat 1-11	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM*
Warmoesstraat 13-19	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM
Warmoesstraat 2-12	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM
Warmoesstraat 14-18	onderdeel woningbouwcomplex Openbaar Belang	GM
West -Peterstraat 26	badhuis	GM
Zwaluwstraat 1 / Vijverlaan 96	school	gesloopt
Zwaluwstraat 2-20	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM
Zwaluwstraat 22-60	onderdeel woningbouwcomplex Vogelwijk	GM

